

ADABAKIAK /h/-AREN BALIO ETIMOLOGIKOAZ

Joseba A. Lakarra

(Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - JUMI)

0. Abstract

In this work, after a brief overview on the main proposals about aspiration since Michelena's Fonética histórica vasca (§I), I claim for the etymological value of word internal different /hb/ on the basis of the analysis of different phenomena and arguments: the etymological nature of $h_1 < *h_3/*h_2$ (§II), the non-antibiatic nature of /-hb-/, as opposed to what happened to their alleged equivalents /-gg-/ (§IV), the antiquity of /-hb-/ (unlike /-ii-/'s case) in the —VihV— clusters (§V), the case of /-f-/, [$<$ w.h, according to Hualde] (§VI); in the same vein, I will deal with the alleged contradiction regarding aspiration shown by hire/eure (§III). I will analyze in §VII the case of two words (auhen and alfer), relating them to what has been discussed in previous sections; again, in both cases we are dealing with etymological /h/. Finally, I will offer some concluding remarks (§VIII), together with a word index (§IX). References will be offered at the end (§X).

Even though the existence of non-etymological internal /-hb-/ is well-known (recall phenomena related to composition), that does not prevent us from arguing the existence of etymological /-hb-/, which according to Michelena would have different origins: 1) $-n- > -h-$, 2) $*f > h$ [plus Gascon $-h- >$ Basque $-h-$], 3) Proto-Basque $*h$. In general, the phenomenon should be traced back to the ancient distribution of /-h-/ (and consonants which developed into /-h-/) and to the morphologization of phonological rules, and not to pure arbitrariness nor to merely prosodic reasons.*

I. Sarrera*

Beñat Oihartzabali gogorik hoberenez egin nahi diodan opari xume honetan ez naiz hasperen gutxi batzuek baino arituko; ez naiz, esaterako, azterketa berezia mezezi duten leherkari hasperenduz arduratuko, ezta (zeharbidez baizik) ozen + /h/ taldeez, funtsean bokalarteko /h/ eskutada batera mugatzen naizelarik. Batek baino gehiagok dakikeenez, hasperen eskutada bat ez da lan diakroniko sendoa oinarritzeko bide hautua. Ezinbesteko iruditu zait, halere —euskarazko erro eta hitzen egitura zaharra eta honen bilakabidea buruan— hainbat malkar eta osinetan zehar abiatzea, neke eta hats-beherapenak arrisku ez eze bide-lagun nituelarik. Erdietsitakoa ez da frango larria (omenduaren deiturako /h/-az beraz ere ez dut argirik, zuzenean bede-

* Lan hau Madrilgo Ministeritzak lagundutako “Monumenta Linguae Vasconum III” (FFI2008-04516) Ikerketa-Egitasmoaren eta Eusko Jaurlaritzako GIC07/89-IT-473-07 Ikerketa Taldearen egitekoen artean kokatzen da. Zorretan nago Julen Manterolarekin abstractaren itzulpenagatik. Iván Igaruaren ohar beti interesgarriak jaso ditut, eta bat edo beste erabili ahal izan arren, asko da hurrengo lanetarako utzi behar dudana.

ren) eta baduke emendakin eta zuzenketa beharrik. Urrikal bekio Beñati asmoaren ona.

Lanak ondoko atalak ditu: sarreraren hasperenaren inguruko azken hamarkadetakako ekarpen nagusiak ukitu eta gero (§I), aurreko lan batean hitz hasierako “*h* gehituez” egindako oharra laburtzen eta osatzen dira, barneko askok ere orain arte eman zaien ez bezalako azalpena dutela erakusten lagun dezaketelakoan (§II); gero, Mitxelenak “kontraesantzat” aurkeztu *hire/leure* bikotea azaltzen da, /h/-aren distribuzio erregularrak lehendik ez genekien ezer hor ez dela erakutsiaz (§III); /h/ ez dela /g/ bezala hiatoak hausteko gehitua eta harekin hedadura eta kronologia ezberdintasun larriak dituela markatzen dugu ondoren (§IV); *-VihV-* eruedetan ez dela /h/ gehiketaren kasu seguru bakar ohartu dugu eta bai, aldiz, /i/-ren seguru eta egiantzekoak (§V) eta Hualdek erakutsi *f < w.h* prozesuak /h/ zahar gehiagoren lekukotasuna ematen digula azkenik (§VI). §VII.ean *alfer* zabalagoaren ondoan Ekialdean *auber* eta *auger* zergatik ditugun eta baita *auben > **afen* ez bilakatzeko arrazoiak ere ematen dira. Ateratako ondorio nagusiak biltzen dira (§VIII)-n, eta §SIX-X.etan aztertutako hitzen bilduma eta erabilitako bibliografia ematen, hurrenez hurren.

Orohar, hitz barruko /h/-ek orain arte aitortu zaien baino balio etimologiko segurua eta birreraiketarako garrantzia larriagoa dutela aldarrikatzen da hemen, are —esan izan den baino kasu guttiagotan— jatorri segmentalik ez dutenetan. Baliteke, gainera, inoiz jatorriak behar ez zen segmentu eta kokaguneetan bilatu izana.

/h/-aren aitzinatasunaz, jatorriaz, hedaduraz, iraupenaz, erorketaz edo sorreraz —hots, berreraiketarako hark izan lezakeen balio etimologikoaz— eztabaida eta iritzi ezberdinak izan dira, are hizkuntzalaritza diakroniko “hertsian” bertan, euskara batu modernorako eredura edo bestetara jo gabe:

A lo que puedo juzgar, estamos muy lejos de que reine una opinión unánime acerca de su valor etimológico. Para unos representa algo que fue común en un tiempo a todos los dialectos, mientras que otros la consideran adventicia, una especie de creación tardía de algunas variedades de la lengua (Mitxelena 1950b: 190; ik. *FHV*, 208 ere eta hemen 83. oh.).¹

Aitzineuskara estandarrean Koldo Mitxelenak garbi asko ezarria utzi zuen hasperena, leherkari zenbaiten ezaugarri alofoniko izateaz landa —zehazki, gero desagertutako leherkari bortitzena hitz hasierako kokagunean—,² fonema beregaina ere bazela.

¹ *Fonética*-n dioskunez, “(...) en un caso determinado, cuando la etimología de la palabra vasca es desconocida, no se puede pasar de una simple opinión acerca del carácter primario o adventicio de la aspiración en ese término” (209). Uste dut usu (gogora Lakarra 2008c *hogen-ez* eta *hautatu-z*) are horrelako hitz baten etimologia —hots, azken jatorria— ezaguna denean ere, /h/-arekiko zalantza guztiak ez direla erabat uxatzen, funtsean hots honen agerraldi *guztiak* azaldu beharra ez baita erabateko egitekotzat hartu gehienetan. Lakarra (2008a)-n jardun dut zabal etimologi-azterketen egoeraz eta forma kanonikotik abiatutako analisisiek aurkezten dituzten zenbait abantailaz.

² Ez naiz arituko hemen gai honetaz, baina ezaguna da fenomeno honen lekukotza urria gorde dela; Lakarra (2006c)-n aipatu izan dugu leherkari ahoskabez hasitako aditz erroetan, ahoskabe horiek hasperendunak direla beti (*ekharri*, *etborri*, *ikhasi*, *ikhusi*) eta —hau lehenago ikusi zuen Mikel Martinezek— ez dela *h-z* hasitako aditz errorik (**-non-* batetik datorren *eho-z* eta honen eratorriez —**e-da-non*, **e-ra-non*— landa, jakina). Gertakari hauetarik lehenak aditz izen zaharren enborraren garapenari *antequem* bat ezarzen dio; bigarrenak erakusten du ez zela garai jakin batetik (III-IV. mendea?) aurrera horrelako aditz

Ezaguna da /h/ bat edo gehiago hitz berean aurki litekeela akitanieraz eta euskara zaharraren geografia osoan (Mendebala barne), Behe Erdiarora arte.³ Hor zehar inoiz edo behin norbaiti oraindik ere entzun edo irakur dakiokenaren aurka, Mitxelena oso garbi mintzatu zen Done Miliagako Rejako hasperenketa erregular eta ugariaz:

Se puede afirmar, además, con una verosimilitud que se acerca mucho a la certidumbre, que en territorio español extensas zonas de habla vasca, sobre todo de Alava y La Rioja, conocieron también la aspiración hasta el siglo XIII inclusive, por lo menos. Esto se evidencia por la *frecuencia y regularidad* con que aparece la letra *h* en la lista de pueblos alaveses conocida por la Reja de San Millán (*FHV*, 205; etzana nirea [JAL]).⁴

Lehen galera Hegoaldean pentsatu ohi da Nafarroan ematen dela x-xi. mendeko, inguruko erromantze *h*-gabearen eraginez eman ere;⁵ Iparraldean, Lapurdiko kostaldean xviii. mendeaz geroz (*FHV*, 205-206).

Mitxelenak erakutsi zuen lotura zela hasperenaren eta azentuaren artean; zehatzago, azentuak eskubitatik ezkerretarantz —ikus Lakarra (1996) eta, zabalago (2006a) eta Elordieta (inpr.)— izan duen lerradura luzean higitu eta hondatu egin dituela lehenagoko hasperen anitz, ez baita zilegi izan hizkuntzaren historiaren garai luzeetan azentuaren ondotiko hasperenik.⁶

Lau eratako /h/-ak hartu ohi dira balio etimologikotzat (*FHV*, 208):

- 1) bokalar-tekoak, aurreko *-n-* ahul edo soilen ordeko direnak;
- 2) zenbait mailegutako /f/ > /h/ batzuk hitz hasieran;
- 3) hor bertan, lehenagoko leherkari bortitzen bilakabide direnak eta,
- 4) hor edo beste nonbait, AE-ko /h/ gordeak (ik. 83. oh.).

Egia da Larry Trask zenak (1997) oso bestelako hurbilketa orokorra aurkeztu zuela; alegia, harentzat hasperenak, guztiak edo gehienak, azentuaren eraginez ziren sortuak eta, horrenbestez, hasperena ez zen gehiago fonema beregaina, segmentoz-gorako epifenomenoa baizik:

zahar gehiago sortu, ez baitzen hasieran leherkari bortitza (gero *h-*) zuten erroak aditz ez bilakatzeko arazoirik, gainerako hots ez hasitako CVC oinarriak **e-* ezarriaz aditz bilakatzen jarraitu izan balute.

³ Bestek azaldu beharko horren alerik zergatik ez den azaltzen hor-hurbileko sei-zortzi mende lehenagoko omen diren Veleiako euskal idazkietan, nahiz <NAIA> (ez [A]NAIA) zein <IL TA> bezalakoetan eta <-A> “artikulu” ugarietan (cf. Rejako lekukotasunaz beherago §III); delako idazkun horien ia garaikide hertsiki diren Akitaniakoek ez dute batera laguntzen lan horretan; ik. Gorrotxategi (1984) eta lehenago Mitxelena (1954).

⁴ Lekukotasun zenbaitetarako ikus *Textos Arcaicos Vascos*-eko aurkezpena; orain hainbat irakurketaren (baina ez <h> horien) zuzenketarako ikus Peterson (2007).

⁵ Mirones Lozano-k (2009) “nabarmentzen du Erdi Aroko testigantza interesgarri bat, euskarazko bokalen arteko *H*-aren aspirazioari buruzkoa. Erabat arrotza den hizkuntza batetik dator testigantza: hebreera. xiv. mendeko bi eskuizkributan agertzen dira *Mehe* abizena duten beste hainbeste judu, eta abizen hori letra hebrearez idatzita dago. Bi kasuetan dokumentua idatzi zuen juduak *Mehe* abizenaren *H*-a islatu zuen alfabeto hebrearraren *hei* letraren bidez. Jatorrian, baita ziur aski Erdi Aroan ere, letra hebrear hori ahoskatzen zen kontsonante hasperendun gisa, garai horretatik gelditu zaizkigun testigantzen arabera” (aldizkariako laburpenetik hartua, 122. or.).

⁶ Dagoeneko markatu bezala (cf. Igartua 2002), bi leherkari ahoskabe dituzten hitzetan, egitekotan hasperendun lehena bilakatzen dela oinarri hartuaz (**khaka* ez ***kakha*) oso argudio ahula da azentu zaharraren inguruan atera litekeena: maileguak dira horrelako guztiak eta ez gainera mailegu horien formarik zaharrenak ere. Hots, *bike* zein *bikhe* beti izango da *phike* nahiz *pike* baino zaharrago; Mitxelena ohartua zen honetaz (ikus *FHV*, 217, adibidez).

With just a tiny handful of possible exceptions, the Basque aspiration is not etymological — that is, *h* does not continue an earlier segment, and the aspirated plosives are not distinct in origin from the unaspirated voiceless plosives. Instead, the aspiration originated as a suprasegmental feature, possibly one correlated with the position of the word-accent in Pre-Basque. It is this suprasegmental origin which is chiefly responsible for the restricted distribution of the aspiration (Trask 1997: 158-159; etzana neurea; ikus 84. oh.).

Ondoren hasperenaren jatorri ez-etimologikoaren erakusgarri gisa mailegu dozenatxoa (*harea, ohore, hautatu, lehoin, Z anhua, makhila, harma, ahate, haizkora, sorho, Z phiper, gerthu*) hasperenarekin damaigularik; halere, eta ez da ahazteko, “note in particular the regularity with which an aspiration represents the former position of a loss intervocalic *n*” markatzen du (159).

Ezaguna da Traskek atzeraka egin zuela bere 1985eko leherkarietako proposamenetik 1997ko liburuan, Mitxelenaren azalpen klasikoaren alde; /h/-ari eta hasperenketari dagokionez, ordea, haren datuak eta argudiaketaren parte on bat erabili arren, hurbilketa orokorra ezberdina dugu nabarmenki: Mitxelenak fonema beregain baten mugak eta galera-arrazoiak azaldu nahi ditu azentuaren bitartez; Traskek, aldez, hotsaren beraren sorrera, azken finean bestearen (azentuaren) epifenomeno gisa.

Azken hamarkadan Iván Igartuaren lanak (2002, 2006, 2008a-b) dira, zalantzarik gabe, hasperenaren inguruan euskal fonologia diakronikora aurrerapen handienak ekarri dituztenak. 2002ekoan gainerakoetan legez ikuskera tipologiko sendo batetik abiatuaz, hasperenaren distribuzio eta bilakabidea erroaren monosilabikotasunetik polisilabikotasunerako ibilbidearekin lotu zuen. Horrenbestez, hasperenaren distribuzioak logika berri bat hartzeaz landa —zergatik, esaterako, *hil, hotz, herri* baina *ilhotz* edo *ilherri?*— garatzen hasia zen erro teoria eta forma kanonikoaren azterketari bultzada nabarmena eman zion.⁷

Arestiko beste lan batean (2008a) Igartuak⁸ Mitxelenak eta ondokoek barne-ximiko handirik gabe generabilen *-n- > -h-* bilakabidearen zilegitasuna erakutsi du euskal fonologia diakronikorako tipologiaren aldetik egin zitekeen modurik egokienean, hots, prozesuaren une eta zertzelada ezberdinetarako beste hizkuntza hurbil edo urrutikoetarik paralelismoak bilduaz eta bilakabide osoaren logika ezarriaz.⁹ Honenbestez, ez da gehiago kontraesanik euskararen azterketa segmental hutsak esaten zigunaren eta beste hizkuntza batzuenak eskatzen omen zigunaren artean; egia esan,

⁷ Besterik da lan horretan proposatzen diren forma kanonikoaren (erro monosilabikoaren eta bisilabikoaren) kronologia absolutuak (eta horiei lotu periodizazioak) —ez erlatiboak— bere hartan onartzea. Lakarra (2009b)-n defendatu dut erro bisilabismoa ez akitaniera edo aitzineuskara modernoaren kontua, baizik eta erdiaroko euskararena dela, azken “mende ilunetako” konposaketa eta eratorpenak (eta mailegaketak eta fonosinbolismo ugariak) sortua. Mitxelenaren bisilabismo orokortua (cf. 1977b edo 1979) geroztikoa baino ezin izan liteke. Honetan ez nator bat Martínez Areta (2008) eta (2009)-rekin.

⁸ Badu 2008ko beste bat (Iruñeko Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarrean aurkeztutako komunikazioa, inprimategian) zeinetan euskararen eta Pirineoetako hizkuntzetako hasperenen arteko (sustrato) erlazioak aztertzen dituen.

⁹ Horren eranskin batean (Igartua 2008b) gehitzen ditu sundarenaz, indiz eta kinwaryanderaz diren beste zenbait. Ez da esan nahi arazorik ez dela falta, kasurako hemen ere argitzen ez diren *hebain, biguin* (cf. §VII *auben*) eta antzekoak, zeinetan dirudien (*berio* [*-n- > h-] eta *artzain* [*-n- > -n] bezalakoen aurka) *-n-* batek bi ordain dituela aldi berean: *h-* eta *-n-*.

ohore < *honore*, *ahate* < *anate*, SENI > *sehi* eta gainerako hainbaten aurrean ez zen erraz *-n-* > *-h-* ukatzea, nahiz eta Schuchardtek eta bestek gauzak nahasteko borondate eta trebezia handia agertu.¹⁰

Ondoko lerroetan saiaturiko gara euskal etimologiaren hainbat alderdiren garapen eskasak —bai datuen ezezagutza edo analisi desegokiengatik, bai hurbilketa orokor desbideratuengatik— hasperenaren inguruko ikerketan izandako ondorio kaltegarri zenbait¹¹ markatu eta konponbidean jartzen, nahiz eta konponketa horretarako adabaki batzuk baino ez aurkeztu hemen. Mitxelenaren hurbilketa orokorrari lotuko gatzazkio gehienbat, inoiz berak eraman zuen baino aitzinxeko eramaten ahaleginduaz; ikusi(ko) dugunez, hori da bide errentagarri bakarra, hizkuntz historialari batentzat, bistako arrazoiengatik: hura da, izan ere, etimologiak eta, beraz, azalpenak edo azalpen-bideak garatzen lagundu gaituena azken 50-60 urtetan¹² eta ez dut hura ordezkatzekorik ez hari alderatzekorik ezagutzen egungo egunean ere.¹³

II. $*h_3 > h_1$ eta $*h_2 > h_1$

Por lo que respecta a la posición inicial, la más importante a este respecto, se pueden hacer valer las siguientes razones: 1) *h-* aparece en préstamos sin justificación alguna. Así, entre otros, en lab. *harea* (...). 2) Falta la aspiración allá donde se esperaría encontrarla: Leiz. etc. *ume* cría, de **kume* (...). 3) No es raro que haya desacuerdo entre los distintos dialectos respecto a la aspiración inicial. En monosílabos el sul. parece haber generalizado *h-* (...). En palabras más largas, sul. *áizo*, Leiz. *auzo* ‘vecino’, lab. *hauzo* (...) (FHV, 209).¹⁴

¹⁰ Begibistakoa iruditzen zait Igartua zuzen ari dela arrazoi prosodikoak aldarrikatzen dituenen Mitxelenak “adventicia”-tzat eman zituen zenbait *h-* azaltzeko (*harma*-rena edo *harrapa*-rena, demagun). Alabaina, ez dut uste latin eta erromantzetiko *h-*-dun maileguetan —ezta gehienetan eta, bereziki, zaharretan— hori izan denik zio nagusia: ez da halabehar hutsa *harea*-ren bigarren eta hirugarren silaben arteko hiatoan lehen *-n-* bat izana, *lehoi*, *herio*, *bodei* eta beste hainbatetan legez, noski (gogora testuan Trasken oharra *-h-* eta *-n-* > *o* fenomenoaz). Ikus Lakarra (2008c), non aldarrikatzen den jatorrizko lexikoaz artatutako azterketak *-n-* > *-h-* eta $*h_3/*h_2 > h_1$ bilakabideen bitartez *h-* askoren jatorria erakusten duela, horiekiko analogiak, gurutzaketak, gehi Igartuaren arrazoi prosodikoek azaltzen dituztelarik gainerakoak.

¹¹ Ez azkenik Schuchardtenak; ikus Mitxelena (1950a) Boudaren lepoan hari emandako zenbait egurkadaz; gero (1957b...) zuzenagoko eztenkadak ez dira falta, baina nabarmena da oraindik konparaketan zein birreraiketean Schuchardti zor zaizkion oinarritzko huts larri asko ez direla erabat saihestu.

¹² Trasken hiltzerakoan hasi-berritan edo utzi eta inork sarean eskegitako hiztegi etimologikoa ez da aurrerapen handiegia, zorigaitzez. Michel Morvan-ek 2009ko udazkenean jarria ez dakit penagarri ala barregarri gertatzen den, bai euskararekin inongo erlazio historiko ezagunik gabeko hizkuntzetako hitzekin egin “erkaketengatik”, baita barne-birreraiketarako jarri ahalegin eskasagatik (mailegu ez den guztia “obscur” dugu). Arestikoago da oraindik italiar amateur batek “ondutako” zenbait hitz dozenatakoa, zeinen bitartez euskara hizkuntza indoeuroparra dela ere frogatu uste duen; azkenik, euskara eta bere ama hizkuntza familiakotzat (oraingoan ez-indoeuroparrak, kasu) dituen jaun armeniar batek ere ateratu du (Lincolmen) liburu bat euskal etimologiako bere saioekin.

¹³ Erro zaharraz eta aitzineuskararen birreraiketazko gure ideien aurkezpen orokor baterako ikus Lakarra (2007b), (2008d) eta (2009a); Lakarra (2009c) eta (prestatzen-1/4) lanetan etorkizunean garatu nahi genukeen zenbait gaitarako. Etimologiaren balioaz eta beharraz hizkuntzalaritza historikoan Watkins (1990), Lakarra (2008a)-n aipatua.

¹⁴ Ikus VIII-ren hasieran aipu honen jarraipena. Mitxelenak oharrean eranstu du “ejemplos de *h* parásita se encuentran en muchísimas lenguas, si no en todas las que poseen ese fonema (...) Pero los ejemplos vascos resultan comparativamente muy numerosos. Eso no quiere decir, sin embargo, que algunas de las explicaciones que suelen ofrecerse en otras lenguas no tengan aplicación en nuestro caso.

Aurreko lan batean (Lakarra 2008c), hasierako *h*-dun zenbait hitzen etimologiak (pare bat dozenarena edo) ikertu genituen, horien bitartez hedatua den analisis oso bestelakoa garatzen joateko asmoz, hitz hasiera zaharretako fenomenoaren azterketaren eta alderdi horren egitura eta kronologiaren barnean. Nire ustez, *h*- horiek ez dira “arrazoirik gabe erantsiak” edo “etimologiaz kontrakoak” esan izan den bezala, baizik eta barneragotik, dela bigarren silabaren hasieran ($*h_2$), dela hirugarrenarenean ($*h_3$), ziren hasperen bilakatu eta horra (h_1) heldu diren $*-n-$ zahar batzuk ditugu: hots, Mitxelenaren /h/ etimologiko sailetarik ezagunenaren ($*-n- > -h-$) adibide garbiak dira hark bildu *ahate*, *ohore*, *ahal* edo *ohol*-en antzera (ez gehiago eta ez gutxiago), nahiz eta —hauek ez legez— ezkerreztatze erregela bat ezarri zaien ondoren. Horrenbestez, *harea* ez eze *habuin*, *hagin*, *hautatu* eta *hogen*-ek ere *h*- horiei dagokienez (eta behin baino gehiagotan gainerako soinueta ere) azalpen egokiagoa jasotzen dute, lehenagoko halabehar hutsean gelditu gabe. Lehen gutxi baziren “*h*- ez-etimologikoak”, orain ez da *harma* eta eskutada txiki bat baino.¹⁵

Halere, ene ustez, aurreko ikerketaren akatsik larriena “*h*- erantsi” horren azterketa soinu hori luketen mailegu zenbaitetara mugatzea izan da; nabarmena da, batetik, esparru horretan ia ezinezko zela bestelako azalpenik, ez bada “euskaraz beren erdarazko jatorrian ez bezalako *h*- bat dute” tautologikoa. Baina, bestetik, *harea*-ren egitura bera edo bertua dute edo izan dute *herio*, *hodei*, *hoge* zein *hebain*, *higuin* eta are —*mutatis mutandis*— *haran* eta *hara-gi* edo *heura-gi*-k, orain arte harekin eta gainerako maileguekin batera ikertu ez diren arren; nola aipatuko ere, jakina, artean horien etimologiaz ezer ezagutu gabe? (gogora Mitxelenaren lehen oharreko aitorra).

Aipatu lan horretako IV-V. ataletan, hurrenez hurren, $*h_3 > h_1$ eta $*h_2 > h_1$ erregelen adibide mordoa erantsi nuen,¹⁶ dela maileguetarik, dela jatorrizko lexikotik; horietan guztietan jatorrizko $*-n-$ edo gero (asimilazioz, esaterako) $-n-$ (eta $-h-$) bilakatu zen beste hots bat aurkitu dugu [cf. *hautatu* eta *hogen*]. Ondoren hVCVn egituraren bezala, *herro* eta *herri*-n *h*- barneko $-n-$ batetik (ez nahita nahiez $*-n-$ batetik) sortu dela ikusi genuen, hots berak, jatorrizko kokagunetik eskubiratuaz $-nr-$ taldea osatu eta horko $-rr-$ sortzen lagundu duela, alegia.

Aurreko datuen eta arrazoien indargarri, *h*- “etimologikoa” dela erakusteko argudiaketa-modu berri bat ere gehitu nuela uste dut Lakarra (2008c: §VII)-n: ezker parte berbera ((*h*)*ur* erroa) duten lau hitzetarik (*ibar*, *hibai*, *idor*, *hidoi*) bik *h*- dute eta \emptyset - beste biek, ezinbestean hasperena hitzon bigarren zatitik abiatuaz baino ezin azal litekeelarik. Hasperen hori eskubitatik mugitu den lehenagoko $*-n-$ dugu bi kasuetan horrelako ezer falta delarik $-bar$ eta $-dor$ -en, gertakari honek goikoetan ere ber gauza gertatu dela iradokiaz.

Hedoi eta *hoge* —baina *ekai* edo *azai* bikoteek (batzuek $*-n-$, besteek ez)— erakusten dute *h*-aren gehiketa prosodiko hutsak ezin dezakeela guztia azal (beharbada ezta interesgarriena ere); lehendik (cf. Lakarra 2006b) ezagutzen genuen *heriol/jario* ($*e-CVC-ol$ $*e-da-CVC-o$) edo *harotz/arrotz* ($*e-ra-CVC-tz$ [$*h_3$]/ $*e-da-ra-CVC-tz$

Asi *harroka* sería *arroka* x *harri* ‘piedra’, *hezkabia* debería la inicial al cruce con *batz* ‘prurito, sarna’, etc.”. Konposaketan sortutako ez gogoeta zenbait Lakarra (prest.-5)-en.

¹⁵ Gogora (cf. aurreko oharreko aipua) Mitxelenak berak ematen duela *harroka* edo *hezkabia*-ren *hh*-en azalpena.

¹⁶ Erantsi lan honetako §V-en akabuko iruzkina *aibotz* > *haiotz* aldaketaz.

[*h₄]) itxura oso diferenteko bikoteetan aurkitzen ditugun /h/-arekiko ezberdintasunak ere gehitu ahalko genituzke orain gure hurbilketa segmentala laguntzeko.

III. *hire/leure* kontraesana ote?

/h/ fonemaren distribuzioak garai historikoetan gorde lurraldeetan dituen irregulartasun zenbait aipatu zuen Mitxelenak (*FHV*, 209-210 [gehiago, 2. arg., 525. or.]): batetik, hitz berak hizkera eta lekukotasun ezberdinetan dituenak (*hauzi/auzi*, *hauzo/auzo*, etab.); bestetik, erro eta familia bereko kideen artean. Azken hauetarik dira bigarren graduko izenordainaren genitiboarekikoak:

4) Dentro de la misma variedad hay discrepancias en formas emparentadas: Leič. *hire* ‘tuyo’/*leure* ‘de tí mismo’, sul. ant. *hire/ore*; Leič. *bi* ‘tú’/*leuror* ‘tú mismo’;¹⁷ Leič. (y Ax. 267) *amorz* ‘quince’, junto a la forma no contracta *hamaborz*, cf. *hamar* ‘diez’; Leič. *erts* ‘cerrar, etc.’, part. *ertsi*, pero adj. *bersi* ‘estrecho, apretado’ (Ax. *hertsi* ‘cerrado’ y ‘estrecho’); sul. *hats* ‘aliento’ (Gèze), *atsegin* ‘placer’ (*FHV*, 210; hiru enpatuez ikus § II-ren hasierako aipua).¹⁸

Ene ustez, *hire/leure* bikotean ez da inongo kontraesanik eta ezta /h/-aren distribuzio-irregulartasunaren eta, azken batean, haren modernotasunaren aldeko inongo frogarik; bai, aldiz, hots horren galeraren eta erakusleetatik artikuluetarako bilakabidearen kronologiarentzako datu edo gogoeta-gai interesgarriak.

Krimenik handienetik ere zerbait onik atera behar eta, are Veleiako faltsutzeak ere, —hobe, haien azterketak— alderdi onik eta aurrerapenik izango bide du euskararen bilakabidearen ikerketan. Itxuraz, ez da hor gaurko gairako gauza interesgarri askorik: /h/ ez gustatu edo idazkiak egin (nahiz egiteko agindu) zituen norbait horri, eta ez da horrelako bakar bat ageri “euskal” hitzetan, bai aldiz YAVHE (edo IOSHE !) bezalakoetan.

Harrigarri ere bada Veleiako “idazleek” zuten posesiboekiko zaletasuna, batez ere posesibo indartuei (*neure*, *zeure*, *geure*) dagokienez. *Nere*-ren batez landa, badira (15910) NEURE/AMA, [sic] RO/MAN ILTA CIS/TIANA, (15912) NEURE ATA/GAU ILTA/NEURE AM[], (15925) NEU XII UR/NEURE AM[], (16363) NE[U] ELOSI TA NEURE AMA MIRTO TA eta (16365) NEURE ATA ARAINA ARRAPA bezalako Aresti-Linschmann legearen kontrako eta ondoko esaldi “altubetarragoak” (cf. Sarasola 1980). Gehi bekizkie,

¹⁷ Oharrean “En Dech. (*h*)eure, Etcheberri de Ciboure normalmente *heure*. La forma protovasca debió de ser **hi-baur-e*, o **hi-bor-e* lit. ‘de este, ese, tú’. En Dech. ‘tú mismo’ es *hiaur*, act. *hiaurc*, *ihaurc*, *ihaurorrec*” (*FHV*, 210, 12. oh.). Ez naiz batere seguru eraketa hori aitzineuskarakoa den, aski berankorragoa baizik. Ikus 24. oharra -*r* formen iraupenaz.

¹⁸ Bigarren argitalpenean ahapaldi honi erantsia oso interesgarria dugu Mitxelenaren pentsaera zehazteko: “El texto [lehen argitalpenekoak] parece dar a entender, erróneamente, que el número de los casos de discrepancia respecto a la aspiración es más bien pequeño” (*FHV*, 525) baina berehalakoan “añado, sin ánimo de ser exhaustivo, algunos otros razonablemente seguros en que son siempre las formas complejas, más largas, las que carecen de *h*”. Ohar bekio lehen edizioako ondokoari ere: “Hay que añadir que, dado lo confuso de la situación moderna, es difícil precisar qué consonantes desaparecidas en posición inicial dejaron como resto una aspiración ni en qué condiciones pudo después perderse ésta. Cabría admitir, para citar una sola posibilidad, que en palabras complejas, al encontrarse la inicial a mayor distancia del acento que en la simple de que procedía su primer elemento, haya desaparecido la aspiración que en éste se conservó: sul. *ardai* ‘yesca’, sin duda oxítono, cf. guip. *ardagai*, lab. *hardo* (vid. infra, 12.16)” (*FHV*, 219-220).

orobat, (15920) NEU XII/URT[E] TU, [sic] III/REBA TU edo (16365) NEU LAIKE NA, [sic] XI URTE TU eder askoak.¹⁹

Gogora dezagun (ik. Manterola 2006) oraindik Done Miliagako Rejan (1025) hirugarren graduko artikulua forma ez zela bakarra (/h/ gabea), ondoko mendeetan ohituak garen legez; honek ez du kentzen, jakina, *-a* IX. mendetik —baina ez K. aurreko seigarren mendeko iberieraz²⁰ ez K. ondoko lehen mendeetako inongo euskaran!— dokumentatua egotea. Gaur egun ere *ene bada* eta *ai ene* ditugu eta ez ***nire bada* eta ***ai nire*, duela ia hiru mende *ene* erabilera arruntetik desagertua den bizkaieraz, demagun. Hortaz, ulertu beharko dugu oraindik xi. mendearen hasieran amaitzeke zela hirugarren graduko *har* erakuslearen artikulua gisako gramatikalizazioa —honi lotua baita autonomia fonologikoaren galera eta, horrekin azentu propioarena eta, horrenbestez, hasperenarena—, hasperen gorde horiek (*-ha*) *fase sparita* gisa hain urrutiko ez zen oso bestelako egoeraren arrasto ditugarrik.²¹

Nabarmena da, beraz, Veleiako *arraina, lurra, sua, ura, izana, (a)mona, polita...* alderdi horretatik *ere* (lehenago eta ondotik badira beste hainbat arrazoi) faltsuak direla III. mendean edota VI.ean nahiz beranduago ere. Alvar-ek eta Pottier-ek Hispaniako erromantzeek mintzo “En la Península Ibérica hay *casos evidentes* de artículo [hots, ez kategoria hori orokorturik] en sintagmas en los cuales el sustantivo se aduce por vez primera —uso no anafórico— y que datan del siglo VII” (1983: 111) dioskute, Lapesari jarraiki, eta gogoan izan bedi gramatikalizazio teoriak erakusten duen bezala (cf., adibidez, Harris & Campbell 1995), hizkuntza hartzaileak ezin lezakeela horrelakorik garatu emaileak aski hedatu aurretik. Are gehiago, logikoa den bezala, idatziz islatu baino lehenagotik, izan, bazela artikulua aitortu arren, Lapesa oso garbia da, Dauzat eta besteren aurka, v. eta VI. mendeetan oraindik artikulua ez —Galian ez Hispanian— ez zela garatua esatean (1961: 369-370).

¹⁹ “sic” horiek komak beleierazko testuetan direla adierazteko baino ez dira. Luze joko luke ergatibo-markagabeko “euskara” [hizkuntza ez-ergatiboa ote?] honen azterketak; ikus Gorrochategui (2007), (2008b) eta Lakarra (2008e).

Zorigaitzez, Gratiliano Nieto arkeologoak Iruña-Veleian aurkitutako zenbait pieza desagertu omen da; horietako batek <SENI->/<SEHI-> irakurteta zekarren dirudienez. Aldiz, hor zehar inoiz han aurkitutakotzat aipatu izan den <**ILLUNA> eta *-a* artikulua beste lekukotasun zahar bat litzatekeena Fitaren asmazio bat da, <]UNA> bat “osatuaz”.

Extremadurako IBARRA isolatuari ere Maria Lourdes Albertosek atera nahi izan zion etekinik (ez, aldiz, Mitxelenak baina ez ezagutzen ez zuelako); onomastika ikerketa modernoetan nekez inork egingo luke baiezta penik horren “euskaltasunaz” eta hortik atera ahal diren euskararen bilakabidearekiko ondorioez, deitura hori inongo sare segurutan sartzen ez delarik (ez da horrelakorik Akitanian eta ezta Euskal Herrian ere, bostpasei mendetan gutxienez). Kontua da, gainera, <f. BARRA> irakurtzen duenik ere badela eta, horrela izanik, hortik *-a* artikulua baten aldeko lekukotasuna ateratzeko saioak ahulak ez ezik barregarri ere bilakatuko lirakeela; IRIA (Flavia) eto TICHIA-z ez aipatzea hobe. [Bidebatez, azken *Veleia*-n bada Delamarre-ren artikulua bat IRIA-z non ez den ezertarako euskal artikulurik aipatzen].

Gogoratu beharko ote da EEBBetako *Uribe* deitura guztiak ez direla euskal jatorrikoak eta, hurbilago, badela hor zehar *Barcelona* < **bart-ze-lo-ona* azalpen polit askoa onartzen ez duenik ere?

²⁰ Horrela nahi du Hector Iglesias doktore jaunak (FLV 32, 2000) <GUDUA DEISDEA> zaharrekin (berak <*GUDUATE(R)ITZTEA> [< *guduak* (pl.) *eriztea* ‘aimer les combats’]) irakurtzea proposatzen du; pena da arrazoiren batengatik iberieraz arduratzen direnek oro Jurgen Untermannen irakurteta (<KUTUR OISOR>) hobestea azken berrogei urteotan; ikus Lakarra (2008a). *Gudu*-z ik. 58. oh.

²¹ Ezaguna denez, euskaraz ez da /h/-rik morfema lotuetan, ez deklinabideari ez aditz-jokoari dagozkien ugarietan (inperatiboaz landa, noski); gertakari honek erakusle > artikulua bilakaeraz eta azentuearenaz duen garrantziaz ikus Manterola (2008).

Trask ere ez da ilunago:

It is perfectly clear that this distal demonstrative is the source of the modern ‘definite article’ (absolutive singular *-a*, absolutive plural *-ak*). Even today, there is generally no more than a suprasegmental distinction between, say, datives *gizon hari* ‘to that man’ and *gizonari* ‘to the man’. The absolutive singular *gizona* ‘the man’ derives from *gizon *har*. The date of the emergence of the article is not known, but it is generally thought to be late. There is no trace of it in Aquitanian, and Picaud’s twelfth-century word-list records some nouns with the article and others without. The best guess would be somewhere around the eighth to the tenth century, comparable to similar developments in Romance and Germanic languages (Trask 1997: 199).

Gero ere Company eta besteren lanek erakutsi dute Erdiaroko lehen mendeetan gaztelerazko artikulua oso urrun zela gaztelera klasikoan edo modernoan izan zuen hedaduratik... batez ere Julen Manterolak gogoratzen didan legez, *ur* edo *su* bezalako izen zenbakaitzekin; ideia bat egiteko toponimian ezagun den Erdiako akabuko artikulua goraakadara jo beharrik ez dugu horrelakoen zantzurik gure lekukotasun urrietan antzemateko. Hara XII. mendearen hasieran Aymeric Picaud-ena:

Deum uocant *Urcia*, Dei genitricem *Andrea Maria*, panem *ogui*, uinum *ardum*, carnem *aragui*, piscem *araign*, domum *echea*, dominim domus *iaona*, dominam *andrea*, ecclesiam *elicera*, presbiterum *belaterra*, quod interpretatur pulchra terra, triticum *gari*, aquam *uric*, regem *erreguia*, sanctum Iacobum *Iaona domne Iacue*... (TAV, 50).²²

Hots, *-a* gabe ditugu XII. mendean *ogi*, *ardo*, *aragi*, *arrain*, *gari*, *ur*, konta-ezinak edo definitu gabeak direlako; artikulua erekin, *urtzia*, *andrea*, *jauna*, *etxea*, *belaterra*, *erregia*, eta beharbada *elizara*, definituak, mugatuak eta bakarrak, alegia... *arrain*, *lurra*, *sua*, *ura*, *izana* eta *polita* zortzi-bederatzi mende lehenago Veleian “lekukotu” arren.

Dakigunez (cf. *ilhotz*, *ilherri*, etab.) **h...h* hurrenkerak *ø...h* bilakatu izan dira euskararen historian, oraindik zehazgabe den garairen batean;²³ honenbestez, **hi-haur-e* batek **ihaure* behar zuen eman, goikoen antzera. Kontua da guk ez **ihaure* baizik eta *eure* behar dugula azaldu; baina aurreko ahapaldian hirugarren graduko erakusle > artikulua bilakabidean ikusia gogoan hartuaz, ez da askorik behar duguna: gogora bedi ez dela soilik bigarren gradukoa (*eure*) *-h* falta duen bakarra; guztiek

²² Azkaratek eta Altunak (2001: 65) “badirudi izen zenbakaitzak direla artikulurik ez daramatenak” dioskute eta hurrengo orrialdean Maríneo de Siculo eta Landucciren bitartez baita “beraz, xvi. mendeko guztiz sartua zegoen forma artikuluduna izenak aipatzeko” ere. Seguruenik, xv. mendearen akaburako ere esan liteke beste horrenbeste von Harff-en datu urrien arabera (*aragi* artikulua gabe datorren arren); alabaina, TAV-en badira XII-XIII. mendeetako zenbait lekukotasun, non gaur egun euskaldun gehienentzat agramatikakal lirakeen forma artikulugabeak biltzen diren, eta XVI-XVIII. etako testuetako frango ere badakartzate Azkaratek eta Altunak.

²³ Garai zehazgabe baina berankorren: cf. “Es posible que esta limitación —lehen hasperen horren disimilazioa, alegia— no existiera en época más antigua (vid. infra, 20.13). Téngase en cuenta que la disimilación se ha producido aun cuando la segunda aspiración era secundaria y nacida en virtud de 11.7” (FHV, 211); hots, konposatuetan (*on-berran*, *ilhargi*...) sortutako hasperenez ari da (honetaz ikus Lakarra prest.-5-en). Gogoan izan Rejan bi hasperenetako hitzak —zein bere erroan, Igartuak (2002) azaldu legez— ugari direla.

Lakarra (2008c)-n ikusi genuen **h₂ > h₁* erregela **h - h- > ø - h* aurretik izan zela (bestela ***hao* genuke); aldiz, *hibai*, *ibar*, *idor*, *hidoi* **hur* + CVC batetik atereak izanik (ik. §II-ren akabuan) euskarazko Grassmannen legea (**h - h > ø - h*) **h₃ > h₁* baino zaharrago izan behar.

(*neure, geure, zeure*) dute falta eta, beraz, guztientzat balio duen azalpena behar genuke. Hots, **ni-haur-e, *i-haur-e* (<**hi-haur-e*>), **gu-haur-e, *zu-haur-e* > *neure, eure, geure, zeure*, baina *hi* + *-re* > *hire*, inongo Grassmann legek ez gramatikalizazio-higadurak ukitu gabe, /h/ bakarria —eta erroan— izaki.²⁴

Gramatikalizazio prozesu berean galdu dutelarik *h-* lehen eta hirugarren graduko erakusleek (eta bigarrenekoek ere, jakina), baliteke galera horien kronologia ere berttua izatea: honenbestez *hire/eure* “kontraesana”²⁵ IX-X. mendez geroztikoa bide da gehienez ere (lehen *hire/*ihaur* edo *hire / *hibaur* genuen, segurki), posesiboen forma “indartuak” ez direlarik data horiek baino askoz zaharragoak; zorionez edo zorigailteaz, ez Veleiako sasi-euskararen garaiakoa, nolana ere.

IV. /h/ ez da hiato-hausle²⁶

FHV-n zera esaten zaigu bokal topaketez eta horien ondorioak saihesteko hizkuntzak dituen baliabideez:

11.15. A *h* intervocálica o entre diptongo y vocal de los dialectos septentrionales corresponde muchas veces cero en los españoles. Muy frecuentemente, sin embargo, la correspondencia es *h* : *g* o *r*, que por disimilación puede pasar a *l* : v.-fr. *beharri* ‘oreja, oído’, a.nav. guip. vizc. *belarri* < **berarri*, cf. v.-fr. *beha*, ronc. *béa*, sal. *bea* ‘atender, escuchar’; con *h* de **n*, vizc. *arabi* ‘arándano’, *agate, arata* ‘pato’, mer. *segi* ‘niño’.

De aquí las correspondientes [¿correspondencias?] *-g-* : *-g-* y *-h-* : *-(g)-* en com. *begi* ‘ojo’, *egun* ‘día’, *nagi* ‘perezoso’, *ago* ‘estás’, *agur* ‘adiós’, pero v.-fr. *behi* ‘vaca’, *ehun* ‘cien’, *nabi* ‘voluntad, deseo’, *aho* ‘boca’, *ahur* ‘hueco de la mano’, v.-esp. *bei, e(g)un, nai, a(g)o, a(g)ur* (221).²⁷

²⁴ Iparraldeko *nihaur*, etab. berreginak dira, noski: *neu(r)* zaharren lekukotasunak dituzte oraindik Etxeberri Ziburukoak, Axularrek eta ekialdeko hainbat hizkerak (ik. *OEHS* s.u.), eta *-r*-dun formak (abs. nahiz erg.) ugari ditugu Lazarragaren testuan zehar eta are Peñafloredarenean... Veleian dagoeneko dozena bat mende- \emptyset izan arren, bi orrialde gorago ikusi bezala.

Mitxelenaren azalpenaz geroz (cf. 17. oh.), ez dirudi Kintanaren (*FLV* 36, 2004) ***ene burure* eta besterenak beharrezko direnik [“Etimologiari dagokionez, litekeena da lehen pertsonarena, *neure*, hone-lako bilakaeratik sortua izatea: **ene burure* > *(e)ne (b)u(r)ure* > *ne(u)re*, singularreko bigarren pertsonakoa, *heure*, eta pluraleko lehen eta bigarren pertsonetakoak analogikoak izanik: *geure, zeure, zeuen*” (590. or.)]. Bidenabar, oso analogia modu bixia litzateke hau, Kurylowicz eta bestek inoiz deskribatu gabea.

²⁵ “Kontraesan” gehiagoren artean (*FLV*, 210) *hordilordi* eta *hogen/ogen* aipatzen dira; ez dirudi ez batean ez bestean *h-*aren zahartasunaz zalantzarik denik, ezta 18. oharrean aipatu gehienetan ere.

²⁶ Hemen, jakina, soilik bokalarteko hasperenak (edota diptongo — *h* — bokal sigidak) ditugu kontuan, ez leherkari hasperendunak eta ozen + /h/ taldeak. Azken hauetaz eta konposizioan erantsitako /h/-ez ikus Lakarra (prest.-5); *-ViV-* > *-VihV-* aldaketaz badira zenbait ohar hurrengo atalean.

²⁷ Nolanahi ere den, berreraitetarako gaiak duen benetako garrantziaz jabe gaitezten, ezinbestekoa da 5. kapituluaren hasieran Mitxelenak jarritako aitzin-gaztigu hau:

No es propio de este lugar, sino más bien de una dialectología vasca, el estudio detenido de las muy diferentes maneras en que se han resuelto los hiatos en la conjugación y sobre todo en la declinación, por lo que sólo mencionaremos los hechos más salientes. Se trata de fenómenos recientes por lo general y de poca trascendencia, por lo tanto, para la reconstrucción comparativa. No falta información acerca de ellos, porque el príncipe Bonaparte les concedió siempre una extraordinaria importancia (*FHV*, 109-110).

Aspalditik dator eta Schuchardtek sortu ez bazuen berak zabaldu zuen etimologia eta konparaketan hain ondorio gaitoak izan dituen ustekizuna.²⁸ Orain arte genekiena aski zen esateko ezin dela bokal arteko /h/ horietarik bakar bat ere —dela *-h-* : *-ø-*, dela *-h-* : *-g-* alternantzietakoa— segurtasunaz hiato-hausle bezala sailka eta ezta /g/ eta gainerakoekin berdindu.²⁹

Legun: Hitz hau okzitanierazko *teun(e)*-tik datorrelarik (cf. *FHV*, 372 eta lehenago Corominas), bokalarteko belare horrek ez du jatorrian inongo kiderik eta euskaraz —eta berandu gainera— erantsia behar. *Nagusi* eta *jagon* altxor zaharrekoie dagokienez ere, erakutsi dut (cf. Lakarra 2007a) *-g-* horiek baino lehen hiatoa, eta hori baino lehen *-d-* kontsonante ahostun erorkorrak zirela: *na.u.si* hiru silabakoa da oraindik Etxeberri Ziburukoren testuetan *FHV*-n markatu legez; *jagon/jabon* < **edadon*-etik dator. Aditz honetan eta beste zenbaitetan (cf. *joan* < **e-da-don*, *urgatzi* < **e-da-ra-gotz-i*) usuko den [o – a] > [a – o] metatesiarekin —baina *-g-* txertatu gabe— *unai* genuke: **e-da-don-i* > **edo-dani* > **eodani* > **eunani* (asimilazioarekin, cf. Lakarra prest.-1) > **unai(n)*.

Orain *legun*-en kide diren beste hainbat kasu gehiago aipa litezke (cf. Lakarra prest.-1, prest.-4); hasteko *hagin* edo *bigun* bezala maileguten artean, baina baita *ezagun*, *bellegi* zein *-garren* jatorrizkoetan ere:

hagin : *caninu* > **aninu* > **ani.un* > **a.bi.un* > **ha.iun* > **ha.in* > *hagin*; /g/ tartekatatu ez balitz lehen eta bigarren silabetako bokalen hiatoan diptongoa sortuko zen bigarrenean eta hirugarrenean bezala (***hain*); ikus Lakarra (2009b).³⁰

bigun : *finu* > **binu* > **bi.un* > *bigun* (cf. Lakarra 2009b).

ezagun : **e-da-zun* > **ezadun* > *eza.un* > *ezagun* (cf. Lakarra 2009a).

bellegi : **behi* + *ledi* (cf. *ur-din*) > **bei-ledi* > **bellei* > *bellegi* (cf. Lakarra prest.-1). *-garren*. Ordinaletan, *ezagun* denez, ***batgarren* ezinezkoa da (ez *hogeitabatgarren*, jakina); bestalde, bada *zortzi egun barru* eta denbora adierazteko esapidea, baina horretan ere ***egun bat barru* falta da. Itxura guztien arabera, ordinaletako atzizkia **-barren* batetik dator: **-barren* > *-oarren* (bokalartean) > *-garren*, hiatoak hausteko kontsonantea tartekatuz; cf. *Murubarren/Muruarren/Murugarren*, etab.

Bestalde, badira pare bat xehetasun honi lotu beharrekoak: zergatik dugu *igerri* eta *egarri* baina ez ***iherrri* eta ***eharri* (ezta goikoetan ***lehun*, ***nahusi*, ***jahon* [bai *johan* < **e-danon*], ***bihun*, ***ahin* [barneko /h/-ak aurrekoa disimilatuaz, cf. *ilherri*, *ilhargi*], ***biharren*...)?³¹ *-gg-* horiek berezkoak direlako, betidanikoak edota aitzineuskarazkoak, bederen? Orduan, gure hurbilketa kanoniko monosilabikoaren barnean, *i-* eta *e-* aurrizkiak beharko dira azaldu batetik, eta **ger*, **gar* erroak bestetik. Kontua

²⁸ Ikus Mitxelenak (1950a) Boudari bokal geminazioaz emandako egurra; /h/ tartekatzearena inoiz gertatu ez den bilakabide horren bidelagun da, jakina.

²⁹ /g/ eta enparatuen artean ere badira bereizkuntzak gure gaurko jardunetik kanpo utzi arren.

³⁰ Cf. *FHV* 123; hor esaten denez, bada bestelako emaitzarik baina forma berankorragoen artean. [Ander Egurceguik gogoratzen didan bezala, agian hobesteko litzakete **aninu* > **ahihú* > **a.ihú* > **ha.in* > *hagin*, Lakarra (2008c)-n proposatu bezala].

³¹ Arrazoi ezagunengatik, *h* bigarren silabaren hasieran luketenak aipatzen ditut, soilik, ez ***ezahun*, ***bellehi*, etab.

da hori egokiro egitea garesti dela, lehendik ere ezagutzen ditugun *ger (cf. *puzker*, *muker*, *oker*, *aker*... in Lakarra 2002b) eta *gar 'sua' erro horiek zerikusi gutxi baitute *igerri* eta *egarrirekin*. Iruditzen zait merkeago dela ez erro eta ez aurrizki, *edu(n)-berri eta *eda(n)-larri-tik abiatuz, hortik hiato bana sortzean, horiek hausteko -gg- horiek sartzea, dagoeneko aipatu *jagon*, *nagusi* eta gainerakoak bezala; cf. Lakarra (2010).

Ahul. Aldiz, tartekatutako bokalarteko -h-ak ez dira ugari: har dezagun, esaterako, hau. Mitxelena "préstamo en que el diptongo es reciente: cf. cast. ant. *ávol*, e incluso guip. vizc. *abol*, *arol*" (FHV, 94) diosku *l* aurean gorde-tako maileguz ari delarik eta Corominasen *avol* sarrerara bidaltzen gaitu; horrenbestez, *aCol* > **a.ol* > *aul* (eta *ahul*, *ahül*) ulertu behar dugula dirudi. Corominasek "*avol* 'vil, ruín', del cat. u oc. ant. *àvol* id, de origen incierto, probablemente del lat. *habilis* 'apto'" dakar, eta baita Spitzer-ekin 'apto' > 'hábil, mañoso' > 'avieso' esanahi bilakaera eman dela ere. Azkenik, Mitxelena *BAP*-en aipatu *abo*, *arol*, *txaul* "explicables todas con la etimología de Spitzer" direla diosku FHV-ren bigarren argitalpenean.

Alabaina, forma guztiak azaltzeko *avol* aukera exkaxa da alde askotatik: bate-tik, esanahia urruti da euskaraz nagusi denetik eta, bestetik, iparraldeko euskalkietan -h- gehituko lukeen bilakabide horrek egiantz gutxi du, Mitxelena berak hainbatetan erakutsi bezala (nahiz eta oraingoan kontuan ez izan, dirudienez). Askozaz egokiago dugu Simin Palay-k dakarren "*afoulà*, v. —blesser, endommager", "*afoulat*, -lade, s.— blessure", bai esanahiari dagokionez, baita /f/ > /h/-ren bitartez, formari dagokionez ere.

Lagun. Lehen ere altxor zaharrekotzat genuen, noski,³² baina zer esan orain Veleiako "euskalki zahar" berri hortan agertu delarik horren pare bat adibide, batako *OSO* bat eta guzti aurretik duelarik?³³ Ederki; goragoko ahapaldietan -g- zenbaiti buruz ikusia edota *lagun*-en semantika zaharraz (atzo-goizera artekoaz, hobe)³⁴ ezer ez bagenekire —'kide', 'pertsone', 'inguruko', etab., baina ez 'adiskide'—,³⁵ merezi luke -g- horretaz geure buruari galderaren bat egitea:

³² Agud eta Tovarrek (s.u.) soilik urrutiko hizkuntzekin egindako interesik gabeko erkaketak bilzen dituzte baina ez mailegutza proposamenik.

³³ Dirudienez (cf. *OEH*, s.u.) Veleian hain esaldi gutxitan pare bat aldiz agertzen den egitura hori (*oso* + X) ez omen da XVIII. mendera arte lekukotzen benetako euskal testuetan... baina zehaztasun horiei kasu egingo bagenie beharbada inoiz ez genuke ezer aurreratuko; ikus Lakarra (2008e).

³⁴ Gaurdaino erdi-ekialdeko euskalkietan eta XIX. mendera arte edo Bizkai aldean.

³⁵ Ez zebilen oso zorrotz Villasantxe Axularren *lagun* beti edo gehienetan 'amigo' itzultzean bere edizio ezagunean, esaterako honelako pasarteotan: (§142) "Abiatu zen bada [Errege Faraon] gibelat, eman zioen ihesari, baiña alferrik, probetxu gutitan, berant orhoitu zen: hura laster, baiña ura lasterrago, han bere lagun guztiakin itho eta hondatu zen" (seguru ote han itotako guztiak Faraonen adiskideak zirela eta, areago, Faraonen adiskide guztiak han zirelarik bertan ito zirela?); (§155) "Ebanjelioko bortz birjiñek bere lagunei bezala (...) Zoazte hortik, Iainkoa lagun dakizuela, emaitak gutitzeintu gauzak, ezugu geuretzat ere sobera" (zeinen adiskide gaiztoak delako bost birjinok, ezta?); (§320) "Konsolamendu handia da, bere traillaletan eta egitekoetan, lagun on baten izaitea. Beraz konsola ahal gaitzke gu ere, zeren gure egitekoetan Iesu Kristo lagun baitugu" (adiskideak behar ala lankideak trabaillu eta egitekoetan? Kristo adiskide ala lankide?)... Jakina, zuzen itzultzen ditu §214 "zeure lagun adiskideak" edo zenbait *lagun proximo*.

Lhanderen hiztegia aztertutako izan balu zer-pentsatua eman ziezaiokeen hor *lagun*-i ordaintzat "compagnon" (era bat baino gehiagotakoak) ematen zaiola ordaintzat, baita "camarade", "époux, épouse", "partenaire", "aide", "le prochain", baina inolaz ere ez "ami(e)"-rik.

demagun hitz hori noizbait **la-CVC* zela, *labur* edo *labain* (< **la-ban-i*) edo *labar* bezala; eta zer izan zitekeen *-gun?* *Gune*-ren aldaera arkaiko bat? Bali-teke, nik ere lehenago horrelatsu uste nuen; alabaina, eta Euskal Herri guz-tian gorde *lagun*-en *-g-* hori eta inon ere *ez belaun*-ek (*gune* horregatik beragatik) zuena inon ez? Eta C_1 ez balitz *-g-*, baizik beste edozein leherkari ahostun (*l***b/* edo *l***d/*), soilik gero (**-g-* > *-θ-* ondoren) hiatoa hausteko gehitua delarik hots hori? Ohar bedi **da-dun* : **e-da-dun* bikotea **da-dun-tz-i* (> *nagusi*) : **e-da-dun-tz-i* (> *jauntzi*, *Z jauntsi*) bikotearen proportzio berean litzatekeela. Jakina, baldin eta *na.u.si* gordetzen genuelarik XVII. mendean, nekez pentsa genezake **ladun* > **la.un* > *lagun* IV edo VI. mendean erabat bukatua zela, beharbada sei edo zortzi bat mende beranduago baino.³⁶

/g/ hiato-hausle ezagun eta berri frango bai³⁷ baina ez dugu bokal arteko /h/ ez-etimologiko garbi bakarrik kausitu.³⁸ Hots, bai *-VihV-* (*leihar*, *ei-har*) eta bai *-VgV-* (*legor*, *igar*) dugun arren, *ez* dirudi *-VigV-* dugunik (***leigor*, ***leigar*).³⁹ Ez ote bai bata (*-i-*) eta bai bestea (*-g-*) erantsiak direlako, ez morfemarenak berarenak? Honenbestez, aski argi iruditzen zait, bai distribuzio geografikoarengatik, bai beren balio etimologikoarengatik, oso jatorri diferentekoak eta are diakronikoki eta kronologikoki bateraezinak direla /h/ eta /g/. Labur esanik, 1) *-VhV-* > *-VθV-* XIV. mendean geroz Hegoaldean (nahiz *-VCV-* > *-VθV-* Euskal Herri osoan)⁴⁰ eta 2) *-VθV-* > *-VgV-* horietako batzutan, nahiz Ipar, nahiz Hego. Ez da, ordea, *-VθV-* > *-VhV-* erregalarik ez batean ez bestean, komposizioan izan litekeen *larrehederra* eta beste bakarren batez landa.

V. *ViV > VihV?

Ahate, *ohore* eta *-h-* duten gainerako maileguetan latineko *-n-* (ez *-θ-*) segurua da, dakigunez. Aldiz, aurreko lan batean (Lakarra 2008c), markatu legez, iruditzen zait ez dela oso egiantzekoa Mitxelenaren *-ViV-* > *-VihV-* erregela:

(...) puede sospecharse generalización [h/-rena] en el tipo representado por el sul. *áiber* ‘qui survient aisément’, *aihen* ‘cepa’, *aihotz* ‘podadera’ (ambos en Gêze; Ax. tiene *haiotz*), *éihar* ‘seco, yerto’, *óihal* ‘paño’, *óihan* ‘bosque’, *óihu* ‘grito’ (FHV, 215).

Lazarragak ere berdin: (7v) “Acabaduric leen esan dogun cantaeteau Siluero eta bere lagunac, joan çitocen çudadera nun Silberoc emun eusten ayn colaço andia beregaz eroan çituan musicoay, eçe... (*lagunac* = *musicooay*); (10v) “ene lagunau eta ni goaç ara” eta “güec al daigun lagundasunic onaena eguingo deusugu”; (21v) “Oy, eseguino lagun deychut/badoçu borondateric/esquerric asco, jentillonbrea,/ez dot ardura laguníc/gaacustenac oi ez daguien/pensadu beste gauçaric”, etab.

³⁶ Bidenabar, atal honetako argudio orokorrari dagokionez, hemen ere ez da **labun*, ez Veleian, noski, eta ezta beste inon ere. Izan ere, **-n-* > *-h-* bilakabideak dirudi hitz barnean soinu honen jatorri bakarra.

³⁷ Eta gehiago ere bide da oraindik, *ugatz* (< **edo(n)* + *batz*) nahiz *agiri* esaterako: **abo-hiri* > **a.a.i.ri* > **a.iri* > *agiri* (eta hemendik *ageri*, FHV-n azaldu legez).

³⁸ Ikus Mitxelenaren iruzkina *ahetz*-ez hurrengo atalaren akabuko oharrean; alabaina, ondokoa bide da honen aitorturik garbiena: “Se ha visto en 11.9 que *h* no ocurre entre el tema nominal y el sufijo ni en el interior de éstos, así como tampoco en la conjugación detrás de la raíz y de los índices personales, cuando en ambos casos el contacto de la vocal inicial del sufijo con una vocal precedente da lugar a tan variados fenómenos de acomodación” (FHV, 421).

³⁹ Ezta Iparaldeko *-g-* bat Hegoaldeko *-θ-* baten ordainetan ere, oker ez banaiz; ikus §VIII-ko azkenaurreko ahapaldian.

⁴⁰ Nafarroaz ikus 5. oharra eta dagokion testua.

Lehenago ere antzera:

otros dialectos presentan variantes con y sin *i* ante vocal, sobre todo detrás de *e*: *lei-bor*, *le(h)or*, *legor* (y *li(g)or*) ‘seco’ ‘tierra firme’, *zeihar*, *zear*, *ziar*, ‘de través, oblicuo’, *sai(h)ets*, *sei(h)ets*, *saets* ‘costado’. Es difícil precisar qué es aquí lo primitivo, aunque nos inclinamos a creer que las formas con *i* son más antiguas por lo general (FHV, 175-176).

Hots, ez zaie kasurik egiten /h/-ei, horiek berriztat baititu; kontua, bada, -*V- ala -*Vi- zaharra den erabakitzea delarik. Alabaina, Mitxelenak ez du hor⁴¹ zerrendatutako hitz dozenaren etimologia bakar bat ere ematen eta “egitura arrazoiak”, prosodikoak edo, bide ditu gogoan, ez etimologikoak edo “segmentalak” (cf. §1 eta §VIII).

Aipatutako nire aurreko lan horren §VIII.ean ez hitz hasierako baizik eta Mitxelenaren ustez diptongo ondoko “*h* ez etimologiko, hedatu” zenbait aztertu dugu: *aiber*, *eihar*, *oiber*; alabaina, horietan erantsia ezer izatekotan *-i-* dugu, *-h-* orain ere sudurkari zahar edo bigarrenkari batetik aterea delarik. Analisi honek Lakarra (2002b)-ko *sabets* < **sa-her-tz* azalpena indartzen du, *sai-hets* aldaeraren modernotasuna (morfologiak bezalaxe, cf. *sa-bel*, *sa-kon*, *sa-mur*, *sa-min*) segurutzat emanaz. Honainokoa aski litzateke *saihets* ez zedin *-ViV-* > *-VihV-* gisa azaldu ahal; okerrago edo argiago da, ordea, bigarren zatia dagokiona, hor *-hets* horrek *h-* berezkoa baitu *herts*, *estu*, *itxi*-ren familiakoa delarik,⁴² eta baita, beraz, *heste*, *estari*, etabarrena ere, aurreko batean aldarrikatu bezala. Aurizki horren analisiak sendo eta emankor dirudenez egungo egunean ere (geroztik *sabai* < **sa-ban-i* ere gehitu ahal zaio, gutxienez) eta Mitxelenaren formulazioak zirrikituren bat irekita uzten zuelarik, “neurean” irau du, Mitxelenaren susmoei zor zaien begiruneak zalantzaren bat sortuarren noiz edo behin. Hara ondoren *saihets*-en zenbait kide:

aiber. OEH-k, s.u., “1. Intentar, desear, tener afición, inclinarse (a)”, “2. [datiboarekin] Aborrecer, odiar, desear mal” eta “3. Dudar, sospechar” dela esaten du eta, hori bezain interesgarri izan litekeena, “(B, L, BN, Sal, S ap. A), hots, Iparraldeko euskalkietan —segurtasun handirik gabe zubereraz— eta horien Hegoaldeko bi buztanetan, Baztan eta Zaraitzun (baina ez Erronkarin). Hots, ez du lekukotasunik bizkaieraz, gipuzkeraz eta goinafarreraz eta ohar zubereraz esandakoari.

“*Etim.* Se ha sostenido, así por G. Bähr *Baskisch und Iberisch* 37, que *aiber* vale en toponimia por ‘inclinación, pendiente’ en sentido físico: *Ayerbe* “unter dem Hang”, etc. v. *aiberkunde* con un ej. de Eguzk[itza]” dio hiztegi berak, s.u. beherago, eta *igarri* sarreraren pean “*Etim.* Posiblemente emparentado con el or. *ai(h)er*”, besterik gabe, hots, Mitxelenaren inongo lani erreferentziarik egin gabe, ohi dutenaren aurka.⁴³

⁴¹ Ezta beranduagoko lanetan ere, cf. Arbelaiz (1978)-ri kasu egiten badiogu, bederen. Gogora lehen oharrean aipatu bere hitzak /h/-dun berben etimologia ez ezagutzearen ondorioez. Ikus 49. oharra fenomenoaren azalpen alternatiboaren paralelo baterako.

⁴² Gorago jota **her-tz* genuke (cf. **hor-tz*); *rtz* > *rts* taldearen ondoko eboluzioaz ikus FHV; *-tz* gabe cf. *her-en/hirur* < **her* + *-en/-ur* (Lakarra 2002b). Beharbada, *-ur* hori **-bur* genuen, hurrengo **la-bur* > *laur*-en bezala, eta ez lan horretan proposatu *-abur*.

⁴³ Arbelaizen liburuan ere ez dut horrelakorik aurkitzen; areago dena, ez du horrelako sarrerarik. Bestalde, §IV-n esan dudanez, nahiago dut *igerri* < **edun-berri*-tik atera, *ulertu* bezala, ahostunen eror-

Ikusi dugun hedadura historiko-geografikoarekin hobe deritzot, alabaina, beste nonbaitetik jotzea: Simin Palay-ren *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes*-en s.u., *cragne*, aurkitzen dugu behar duguna formaren aldetik, esanahi eta erabilerarenetik gauzak Frantzia iparraldean bezalatsu direlarik: “craindre. *Noû y a pas arré à cragne*, il n’y a rien à craindre; *noû cragn ni Diu ni diable*, il ne craint ni Dieu, ni le diable, il n’a peur de rien; *qu’ey de cragne que noû arribe*, il est à craindre qu’il n’arrive; *noû l’a pas cragnût*, il ne l’a pas craint”.⁴⁴ Ene ustez, **krañe* > **kraïne* > **kairne* > **airne* > **ainer* > *aiher* litza-teke hitz honen bilakabidea.

oiher: Etimologiarik eman ez arren, oso interesgarriak dira hitz horri buruzko FHV-ko oharrak; lehen argitalpenean Pouv.-k ‘toruus, oblique, tortu’ itzultzen duela esateaz landa, “de *oi(h)er* parece derivado el b.-nav, *oiheski* ‘umbría’ (= nav. *paco*, *caracierzo*), aezc. *oiezki*, sal. *oeski*, ronc. *oxezki*” diosku orripean,⁴⁵ eta bigarrenean (FHV, 528) soilik itxurazko antza duela *oker*-ekin baina jatorri erabat ezberdina.

Oiher-en ere *h*-k badu jatorri etimologikorik *borgne* batetik atereaz (*borne* > **boñer* > **boiner* > **oiner* > *oiher*) eta *-i*- da euskara barruan garatu edo “erantsi” dena, ez /h/. Hara frantsesaren hiztegi etimologiko batek dioskuna:

Adj. et n. (1165-1170) est d’origine obscure, peut-être issu par un dérivé **bornius* “aux yeux crevés”, d’un type prélatin **borna* “trou, cavité”, lequel se rattacherait à la racine indoeuropéenne **bher* “creuser, percer, couper”, représentée aussi par le latin *forare* (→ *forer*). De nombreux toponymes du type *La Borne*, dont l’aire s’étend du Massif central au bassin moyen du Rhône, se rattacheraient à **borna*. Le développement sémantique mènerait de la notion de “cavité” à celle de “cécité”, “aveugle” étant le sens primitif de *borgne*, selon Wartburg. Cette hypothèse se heurte cependant à la chronologie connue des emplois (Rey 2006, s.u.).

Beherago dioskunez, lehen esanahitik (“qui louche des deux yeux”) xiv. menderako aurrekoaz gainera hartua zuen egungo “qui n’y voit que d’un oeil” esanahia; orobat, orain desagertuak izan arren, xvi-xvii. mendeetan “chétif, insuffisant, defectueux”, “sombre”, “sombre et mal famé” izan zituen eta hortik *taverne borgne* eta *cabaret borgne* bezalakoak.⁴⁶

ketak utzitako hiatoa hausten duen *-g-* batekin. Diodan, bidenabar, bitxia dela funtzio horretan /h/ eta /g/ baliokide badira ***aiger* edo ***ager*—nahiz ondokoetako ***o(i)ger*, ***e(i)gar*— aldaera lekukoturik ez izatea, lehen ***lehun* eta ez genuen legez; ikus §VIII.

⁴⁴ Cf. Foix s.u. *cragne* [*cregne*, *crègne*], “vb. act. “craindre redouter” – *Se ha cragne*, se faire redouter. Révéler, respecter (...) vb. neut. “hésiter, ne pas oser”. Frantzia Iparralderagorako, cf. “*Craindre* v. tr. Est la réfection précoce en *crendre* (1080), puis *craindre* (1530) d’après les verbes en *-aindre*, du plus ancien *criembre* (...) Ce verbe est issu du latin *tremere* “trembler” (→ *trembler*), et de là “trembler de peur”, “redouter”” (Rey 2006, s.u.). Bidenabar, *tremere*-ren beste euskal ordain (zaharrago) baterako ikus testuan beherago.

⁴⁵ *OEH*-n “3. “En parlant d’une terre, il a la signification de froide qui ne reçoit que de rayons obliques du soleil. *Lur oihera, hotza*”. Hiztegi honetan ematen diren lekukotasun urriak oro iparraldekoak dira, handik sartutako maileguaren hipotesia sendotuaz.

⁴⁶ *borgnon* ‘itsu’ eta ‘gau’ (germanian) eta *éborgner* ‘begin zauritu’ ere badakartza eratorrien artean; Corominas eta Pascualek badituzte *bornear I* “mirar con un solo ojo, teniendo el otro cerrado, para ver si varios cueros están en una misma línea” eta *bornear II* “girar, hacer girar, dar vueltas a algo, torcerse, alabearse (la madera)”. Lehen *borgne*-tik (“voz, de origen oscuro”) eta bigarrena “del cat. *bornejar* ‘dar vueltas (una embarcación)’” direla dioskute.

Orain ere gauzak Frantzia hegoaldetik irits zitezkeela pentsatuaz berriro Palayren lanera bagoaz, hara zer aurkitzen dugun s.u. *bòrni*: “fouroncle dont la tête pustuleuse n’est pas formée”, “oeil-de-boeuf bouché”, “avocat borgne, homme d’affaires véreux” (agrikulturan) “des bourgeons mal formés ou avortés”. Foix-en hiztegian, aldiz, “borgne, à qui il manque un oeil”, “incomplet”, “qui n’a pas des yeux et par conséquent est manquée”.⁴⁷

eihar-en *ihar*-era bidaltzen gaitu *OEH*-k eta han aldaeren lekukotasunen geografiko-banaketari dagokionez, *ihar* bera “(V-gip [sic], L)” dela eta *igar* “(V, G, AN-erro), *eihar* “(L, BN, S)”, *exar* “(R)”, *eixar* “(R)”, *ear* “(AN, Sal)”, *aihar* “(BN-mix)”, *inar* “(AN, B)” eta *iger* “(V)”.

Formari dagokionez, aurreko *aiber* eta *oiber*-ekin ez bezala, hemen badira *-g*-aldakerak (*igar*, *iger*) baina ez Iparraldeko *eihar*-en pareko litzatekeen **eigar*- (ik. §VIII); horrenbestez, aski modernoak izan behar dute, *-ei* > *-i*- eman eta gerokoak, bestela Erronkariko *e(i)xar*-ik ez GN-Zaraitzuko *ear*-ik ez baikenukeen. Iparraldean (eta aipatutako Hegoaldeko eranskinetan) *eihar* zaharrago da *ihar* baino ezinbestean —**ei* > *i* bai, baina ez dugu kontrakorik—, nahiz eta *-h*- horrek ere ez dirudien berri-berria, zalantzarik gabe *-g*- baino askoz zaharragoa, bederen.

Euskararen barnean azalpenik ez eta mailegaketa bitartekoaren bila joanez, *cremare*-tik abiatzen bagara **kerma* > **erma* > **erna* > **enar* > **ehar* genuke eta, beraz, berriro ere *-i*- da gehitua eta, gainera, inongo euskarri segmentalik gabe izan ere, *aiber* eta *oiber*-en kasuetan ez bezala.

deihadar. Mitxelena *dei* + *adar* (konposaketako *-h*- erantsiarekin, cf. *on-herran*, *zin-hetsi*, etab.) azaltzen duen arren, esango nuke ez dela hori bere jatorria, hots, ez dela hor ez *dei* eta ez *adar*-ik eta herri-etimologiak edo gurutzaketaren batek eman diola duen itxura. *OEH*-n begiratzen badugu, ia bakarrik ‘zarata, oihu’ gisa erabili izan dela ohartzen gara eta, aldiz, zaharrago izan behar lukeen ‘deitzeko tresna’ atzo goizekoa baino ez dela, soilik Orixek eta gero haren miresle Berrondok erabilia. Bada *OEH*-n gauza jakingarri gehiago hitz honen inguruan: batetik “de empleo general, si bien es mucho más corriente al Sur que al Norte y no se documenta en la tradición suletina (salvo Eguiateguy)” diosku; bestetik, Iparraldeko egile gehienek *-h*- gabe baliatzen dute Goihetxez geroztik eta, forma hori (*deiadar*) den arren xx. mendeko Hegoaldeko egileren batena ere, giputxek ia salbuespenik gabe eta bizkaitarrek ere orokorrean *deadar*/*diadar* darabilte, inoiz *dedar*/*didar*-eraino iritsiaz.

Ene ustez, *tonare* eta *tonitrua*-ren ondokoa dugu hemen: Corominasek dioskuz, *trueno* eta *tronada*-ren *-r*- hori eskubitatik etorria dugu; *tronada*-tik Etxeberri Ziburukok oraindik gordetzen duen *dehadar*-era ez da dagoeneko ikusia

⁴⁷ Cf. *agiri* > *ageri*, goragoko ohar batean gogoratua, edota *bir*- > *ber*-; nolani ere, ez bide da ezinezko **borne*-tik abiatzea eta ez *borni*-tik.

Bestalde, F. Chavarría Múgica-k (*FLV* 40, 2008, 291-300) argitaratu xvi. mendeko testu batean zera irakur genezake: “*viroquei*, que son 40, significa dos veintes que son otros tantos, derivados de *vi*, que son *dos*, y de *oguei*, veinte, y por corrupcion muy recibida en muchas partes se dize *viroquei*, añadiendo la *R* por abuso y muchos dicen *verroquei* con mucha mas corrupcion. Luego se sigue *virogueta vat*, que quiere dezir dos veintes y uno, y por la misma orden los demás números, con la ordinaria corrupción de la conjunción *eta*, hasta 49” (297).

dugun *-r-* horren eskubiratzea eta bokalar-tean ondoren gelditutako *-n-* > *-h-* baizik. Berriro ere *-h-* aurreko *-i-* da erantsia (ez alderantziz) zenbait hizkeratan —bereziki Iparraldeko /h/-dunetan, ez guztietan—, nekez azalduko litzatekeelarik kontrara, *dei-* batetik abiatuaz, Hegoaldeko *dedar/didar/dear/deagar* bezalako zenbait forma. Lehen silabako bokala (*e*) erdararen eragin berantiarri eta *ue* > *e* (cf. *leku* < *luecu*) bilakabideari erantsi nahi ez badiogu, **dohadar* x *dei* gurutzaketa bati zorko litzaioke, *harroka* edo *hezkania*-ren *hb-*ak *harri* eta *hatz-i* zor zaizkion legez (ik. *FHV*).⁴⁸

Aiher eta *eihar*-en proposatu dudan *-rm-* > *-rn-* bilakabideaz eta lauretan geratzen den /r/-aren eskubiratzeaz badut gogoia beste nonbait idazteko, ez baita, dakidanez, ezagunegia euskal fonologia diakronikoan; artean halere, *aiher* eta *eihar*-i gutxienez beste pare bat kasu bederen gehitu ahal dizkiegu: *leher* (< *tre-mere* → **terme* > **lerne* > *leher*) eta *nigar* (*lacrima* > **(la)kirma* > **girna* > **nirga* > *nigar*), bigarren hau metatesi goiztar batekin, ondoko bilakabidea erabat ezberdin eginez. Orobat, *bazter*, *izter*, *ater(ri)*, *erne*, *atzapar* —*praesepe*, *ristra*, *uertere*, *pregnare* eta **hatz-zarpa*-tik hurrenez hurren— eta bestetan ere aurkitu ahal dugu /r/-ak (inoiz muta cum liquida taldeak hautsiaz) *oiher* eta *deihadar*-en eskubirantz egindako txangoarentzako kiderik (cf. Lakarra 2009b, prest.-6).

Zailtasunak zailtasun edo zehaztasunak zehaztasun, aurkeztutako hipotesiek ez dute, ene ustez, lehen hitz horien semantikaz eta formaz segurtasunez genekiena apaltzen; areago dena, batean zein bestean hobariak direla esango nuke. Bestalde, bilakabideari dagokionez, ez da arazo berezirik *-h-* hori aurreko segmentu batetik ateratzeko, hiruretan jatorrizko sudurkari (dela arrunt, dela sabaikari) izandako batetik, hain zuzen. *VihV* eredu hedatu egin bada, Mitxelenak proposatu bezala, ez bide da *-h-* “arrazoigabeak” gehitu direlako, bada, baizik eta, izatekotan, *-i-* arrazoi batengatik edo besterengatik garatu delako *sahets* > *saihets*-en, **añer* > **ainer* > *aiher*-en, **boñer* > **oiner* > *oiher*-en edo **ehar* > *eihar*-en ikusi dugun legez.⁴⁹ *-Vih-* eredu osoarentzat (*oihan*, *oihal*, *oihu*, *zeihar*...) balio duen edo ez hemengo azalpenak ondoko ikerketetan ikusi beharko, dakidanez inork ez baitu oraindik enparatuentzat etimologia estandarri eman (ikus §VII *auben*-i buruz). Baliteke, jakina, horiek guztiek edota horietako zenbaitek guk aztertuek ez bezalako bilakabidea izatea; alabaina, bien bitartean gutxienez aitortu beharko dugu ikerketak ez duela laguntzen *-h-* ez-etimologikoaren hedadura. Alderantziz, *-i-* da garatu dena, *-h-* erarik ortodoxoenean *-n* batetik datorkigularik; cf. §VIII.

aihen, *aihotz*. Areago dena, iruditzen zait aurreko ondorioa testatu eta sendotu genezakeela “esperimentu” txiki batez: atal honetako lehen aipuko iruzkinean Mitxelenak *aiher*, *eihar* eta gainerakoekin bildu zituen *aihen* eta *aihotz*, horietan ere *-h-*, ez jatorrizkoa edo jatorrizko segmenturen bilakabide, baizik eta

⁴⁸ Lakarra (prest.-5)-en ukitu beharko dugu gai hau Mitxelenak *larre-hederra* eta beste “konposizioko *h*”rekin lotzen baitu (*FHV*, 211). Bestalde, zergatik ez ote ***kehadar* edo enparaturorik *adar*-ekin osatutako konposatuaren artean? Baina *kbedar* eta bere aldaerak (*kelder*, etab.) ere *adar*-etik ote datoz?

⁴⁹ Burura datorkidan lehen paraleloa *haundi* < *handi*-rena da, dakigunez Gipuzkoa aldean sortua, *VWR-* > *VR-* (*aulki* > *alki*, *aurpegi* > *arpegi*, etab.) erregelaren eremuan, alegia. Baliteke *-VhV-* > *-VihV-* bilakabidea hitz eraketan lehen osagaiaren amaian den *-i* > *-ø* ia orokorrarekin (bai *ogi* > *or-*, etab., baita *hibai-eta* > *Ibaeta*) lotua izatea; zabalago aztertuko dut gaia Lakarra (prest.-5)-en.

gehitua dela proposatuaz. Alabaina, ez ote dira bata zein bestea gure aurreko ahapaldiotako analisi berean kabitzen? Ez da gauza interesgarri askorik horiez Agud eta Tovarren hiztegian;⁵⁰ alabaina *-i-* gabeko aldaerarik (**ahen*, **ahotz*) abiatuaz Simin Palayrenean *hén*, *héng* ‘foin’, *afenà* ‘affourrager, donner du foin, du fourrage’, *houssé*, *-re* ‘houe, hoyau, pioche’, *houssèjà* ‘houer, piocher’, *houssèjade* ‘piochage; temps de piochage; terre houée’, *houssère* ‘pioche, hoyau dont la lame est plus large que celle du *houssé*’, *housserine* ‘petit hoyau’ eta besteren batzuk aurki ditzakegu.⁵¹

“Errespuestea ezta gaitzo” esan beharko Gamizekin: Mitxelenak (ik. § I) *f > h* erregelaren bitartez azaldu zituen maileguei gehitzeko beste bi ale ditugu (hiru, goiko *ahul*-ekin), beraz;⁵² horrekin batera, beste bi *-i-* erantsi *-VihV-* egituretan eta **h₂ > h₁*, Axularren *haiotz*-ean.⁵³

VI. /f/-ren jatorria eta /h/

Ezagun denez, ez zen /f/ fonemarik AE-n eta, gainera, berandu sartua dugu, maileguetan bereziki eta inoiz jatorrizkoetan beste soinu zaharragoren bat ordezkatuaz (FHV, 262).⁵⁴ Honek ez du esan nahi, noski, beste muturrera joanez hots hori soilik azken urte edo hamarkadetan bertakotu denik, edota euskaldun jatorrek ezin ahoska zezaketenik Mogelek eta uste zutenaren aurka. Jakina, garai ezberdinetan sartu diren maileguetan latineko *f* bat *b-*, *m-*, *f-*, *p(h)-*, *h-* edo *ø-* batez (sei hots ezberdinez!) ordezkatu ikus genezake.⁵⁵ Alderantziz ere, *f-* aurki genezake (asimilazioz, erromanizazioz) /v/-ren ordezkatu edota balio adierazkorrengatik) *b-*, *v-* nahiz *p-* zaharren ordezkatu: *biku*, *fiku*, *p(h)iku*, *iko*, *biru*, *firu*, *p(h)iru*, *iru*, etab. Mitxelenarentzat hitz barnean *-f > -b-* izan da usadio zaharra maileguetan (*ezaba* < **effaciare*, *iburni* < *ifernu*, etab.) eta badira *-b > -f-* kasuak ere: *afari* < *abari*, *kafia* < *(h)abia*, *nafar* < *nabar*, etab.⁵⁶

⁵⁰ *ariotz* aldaeran *heriotze*-rekin “gurutzaketarik” behar ote? Ez aski bokalarteko *-g > -r-* batekin?

⁵¹ Neurri batean, ahapaldi honetan ez dut egin Mitxelenak berak *ahetz*-i buruz ikusia **ahen* eta **ahotz*-en analisisetara hedatu baizik: “El vasc.-fr. *ahetz* ‘liga de vinos’, lat. *faex*, debe sin duda al gascón su extraño aspecto: gasc. *héts*, *abéts* ‘sediment, lie’ (Rohlf, 185, p. 43). La excepción más clara sería *ahutz* ‘mejilla’ si viene del lat. *fauces*: cf. *autzak* ‘mofletes’ en Añib., quien da *pautza* como equivalente vizcaíno” (FHV, 211, 16. oh.). Bidebatez, ez dakit non datzan *ahutz*-en salbuespen-izaera hori: cf. Simin Palay *haus* “faucille; quelquefois la faulx. On dit aussi *hausse*”.

⁵² Hemen ez gara sartzen —noizbait egin beharko den arren— *f > h* hori euskaraz gertatu zen kasu guztietan edota dagoeneko gaskoieraz jazo zen ikertzen; nolana ere den, batera zein bestera, aski zait oraingoan “*h* etimologikoeekin” ari garela frogatzeko. Ikus 83. oharra.

⁵³ *Ahul* bai baina ez *aihen*, *aiber*, *aihotz*, *eihar* ez *oiber* ez datoz Peillen (1998)-n, ezta —oker ez baina— Coyos (2001) eta (2006)-n ere.

⁵⁴ Lehenik genekienari erants bekio orain CVfV, fVCV, eta beste antzeko erro ereduak emaitzak (urriak etimologia ezezagun eta hondarretan, aberatsak oso mailegu eta fonosinbolismoetan); ikus Lakarra (2004b), (2006a) nahiz (2009a)-ko taulak.

⁵⁵ Gertakari honetan badu garrantzirik aitzineuskararen soilik fonema kontsonantiko ezpainkari bakarra (/b/) izanak, beste hirurak (/p/, /f/ eta /m/) falta zirelarik, baina ondoren hots horiek guztiak zein bere esparrua batez joan direlarik (ikus FHV, 262hh). Inoiz edo behin Mitxelenak aipatu egiten badu ere, ikertu gabe dugu oraindik fonosinbolismoak —mailegaketaz landa— izan duen egitekoa hots horiek sistema historikoan bertakotzeko.

⁵⁶ Hauetan *-p-* aurkitu ohi da Gipuzkoa eta inguruko lurraldeetan: *apari*, *naparreri*, etab.

Puntu honetan hasten da Hualderen (1997) ekarria: maileguen egokitzapenean jazotzen diren aldaera eta txandaketak ulertzeko zenbait hizkeratan [f] duten euskal jatorrizko hitz urriak (*afari, farre, nafar, ifar, ifiñi*) biltzen ditu,⁵⁷ horietan [f]-aren jatorria zein izango ote zen galdetuaz:

Hitz hauetan zein da [f]-aren iturria? Mitxelenaren ustez, lehendabizi zerrendatutako hitzaren kasuan aldaerarik zaharrena **au-hari* da. Nire ustez etimologia hau zuzena da eta [f]-aren iturria zein den argitzen du. Emandako adibideen forma zaharrak bezala [awhari], [awher], *[nawhar], *[iwhar], *[ewhini], etab., proposa ditzakegu, edo agian *[aβhari], *[aβher], *[naβhar], etab. Hau da, [f] moderno [wh] ~ [βh] soinutik etorriko litzateke. Hasperenketa hurbilkari ezpainkari baten ondoren zegoenean [f] sortu da zenbait hizkeratan. Duela guttiago [f]-aren ordez edo ondoan [p] soinua sortu da. Hasperenketa [wh] ~ [βh] > [f] bilakaera baino lehenago galdu bazen, [aβari], etab., izango ditugu (Hualde 1997: 422-423).

Pena da, nire ustez, hitz hauen etimologiak argitzeko orduan Hualdek ez urrats bat ere aitzinatzea Mitxelenak dagoeneko *FHV*-n esandako urriaz eta, horrenbestez, ez ateratzea hortik jalgi zitezkeen hainbat ondorio. Izan ere, ez *[awhari], *[awher], *[nawhar], *[iwhar], *[ewhini], ez *[aβhari], *[aβher], *[naβhar], etab., izan litezke aztertutako hitz formarik zaharrenak eta ongi bide letorkiguke atzeraxeago jartzea, bai [f]-ren sorrera eta kronologiari dagokionez, baita —gure gaurko gaitik hurbilago— Hualdek berak horren sorreraz proposatuaren ondoren, /h/-aren distribuzioaz, sorreraz eta kronologiarek:

1. *f* < *w.h* laguntzeko Mitxelenaren *afari* < *gauhari* onartzen duelarik,
 - a) *gau*-ko diptongoa aski zaharra da edo *afari* aski berria, lehenago hor **gaCw*⁵⁸ bazen *hari*-ko /h/ hirugarren silaban izango baitzatekeen.
 - b) Zubererazko *gaiherdi* eta *aihari*-n *au* > *ai*, *w.h* > *f* baino lehen eman bide zen, bestela **(g)afardi* baikenukeen. Edo, alderantziz, *-w.h-* taldea moderno genuke; cf. §VII *auhen*-ez.
 - c) *janhari, avari/edari, barazkari*-k erakusten dute /h/ zaharra dela —**janhari, *gau-hari/*eda-hari, *baratz-hari*—, ez “adventicia”; zaharra bada ez dugu *-ari* latinetikoa iturburu hitz hauetan. Izan ere, *janhari* eta hola eta erromantzez ere ez dugu *-ero* ohiko atzikia (**nochero, *huertero*, etab.) edo ez esanahi horrekin (*comedero, bebedero*, etab.), bederen. Bestalde, Mitxelenak konposaketan bai baina eratorpenean ez du /-h/-rik gehitzen denik markatzen:

En compuestos hay *h* tras diptongo en final del primer miembro cuando éste tiene sólo una sílaba: Leiz. *gauherdi*, sul. *gaiherdi* ‘medianoche’ (com. *aldi* ‘tiempo, vez’), lab. *de(i)hadar* ‘grito, clamor’ (com. *adar* ‘cuerno’). Esto no parece ocurrir, sin em-

⁵⁷ Berak *alfer* ere badakar, nahiz eta “(< errom. ?)” bat erantsi; ikus §VII.

⁵⁸ *Cadu*-tik seguru asko, ik. Ernout-Meillet s.u. *cado* eta *caedo*, honen kausatiboa. *-du* bukaera du, bidebatez, *gudu*-k ere (ik. 20. oh.); honentzat cf. *cudo* hiztegi berean, “battere les grains, le metal...” eta ikus s.u. *OEH*-n. Esango nuke oso diptongo zahar gutxi (hots, AEZ-erako onartu beharrekoak) gelditzen direla, are azaltzen zailen diren monosilaboetan euren ere (*haur, hauR...*); ik. Lakarra (prest.-1) eta (prest.-4). Gainetik, *gau* monosilabo autonomoetan historikoki ohiko den CVC forma kanonikotik urruti dugu, bai diptongoagatik, baita -C faltagatik ere.

bargo, fuera de la composición: com. *maiatz* ‘mayo’, sul. *maiaſtũ*‘(r)ũ ‘carpintero’ (FHV, 211 [oharrean *aieru* gehitzen du]).

Se ha probado (11.7) que *h* ha nacido en vasco mismo detrás de nasal, lateral y vibrante en numerosos préstamos y compuestos” (FHV, 222) diosku —konposatueta-tik kanpo zub. *be(r)héz* eta *berhañ* aipatzen ditu— eta baita are “la aspiración mantenia separados ambos miembros [hitz-elkarketan] y este modelo frecuente pudo atraer a sí cierto número de voces introducidas en la lengua en épocas distintas” (FHV, 223). Antzera “es también evidente, como lo demuestran los préstamos y palabras compuestas, que la aspiración se ha desarrollado dentro del vasco mismo, tanto entre vocales en hiato como detrás de *n*, *ñ*, *l*, *ll*, *r* y *rr*” (FHV, 210).

Hobe genuke, bada, —jateko eta jatorduekin lotuetan bederen—,⁵⁹ bigarren osagaietako hori noizbait kategoria lexikoren batean kokatua zela pentsatzea, gero gramatikalizazioz atzizki izatera helduaz; *hari* < *har-i* ‘tomar, -ado’ (gogora Etxepareren *haritu*), ez bide litzateke desegokiegi.

2. *ifini* **edun*-en konposatu bat dugu, ene ustez, *igerri* (< **edun-berri*) eta *ulertu* (id)⁶⁰ bezala: **edun-heben-i* batetik **ew-he(b)en-i* > **e-fen-i* genuke eta *efini* gehi gainerako *ifeni*, *ebini*, *ibeni*, *ipini*, *imini* lekukotuak ditugu hizkera ezberdinetan. Begi bistan da [f] horren jatorriak (eta ez gutxiago *heben*-enak) oso berandu jartzen duela aditz jokatu honen sorrera. Are gehiago: gogotan izan bedi *-fin-l-bin-* erroa aditz eratorrien sare tupituan sartzen dela, **e-CVC*-ren aldamenean, *irabio*, **jafin* (cf. Lazarragaren *jafindazu* eta gainerakoak) eta *RS*-eko (eta bestetako) *arbin* ere baitira: **e-ra-CVC*, **e-da-CVC* eta **e-da-ra-CVC*, hurrenez hurren **edul-ki* (> *ilki*) : **e-da-dul-ki* (> *jaulki*) : **e-ra-dulki* > *irauli*) : **e-da-ra-dul-tze* (> *arraultze*), nahiz **e-don-ki* (> *idoki*) : **e-da-don* (> *jagon*) : **e-ra-don* (> *herro*) : **e-da-ra-don* (> *arran-*), etab. (cf. Lakarra 2007a).

Ez da zer pentsatu aditz sintetiko guztiak —hobe, adizki jokatuak oro— aitzineuskaratik datozkigula zuzen-zuzenean. Izan ere, *dihardut* batera iristeko lehendabizi *jardun* behar dugu eta horretarako **e-da-ra-dun*-ek zenbait aldaketa pairatu eta oinarri berria (*-ihardu-*) ateratzea. Orobat, *drugatzula* eta *nindoan* sortu aurretik *urgatzi* eta *joan* aditz-oinarriak behar ditugu, baina horiek ere ez bide ziren horrela Tubalek euskara alde hauetara ekarri zuzenean: *urgatzi* < **e-da-ra-gotz-i*, *joan* < **e-da-non*. Forma hauezaz eta adizki jokatugabeek horien kide jokatuetik duten lehentasunaz Andolin Eguzkitzaren eta Larry Trasken Omenaldietarako lanetan mintzatu naiz eta ez naiz hemen luzatuko.

⁵⁹ Interesgarria da Mitxelenaen FHV 246-ko 38. oharra atzizki honekin eraturako hitzez, batez ere Schuchardtek latinetik mailegutzat zituen *aubari* eta *barazkari-z*. Alabaina, ez naiz seguru *barazkari*-rentzat *baratzal-tze* hain “poco satisfactorio” ote den eta beharrezko ote den *baratu*-tik (“préstamo evidente”) abiatu. Gainera, *baratzal-tze* ez ote *baratu* adinako mailegu argi?

[Orain ikusten dudanez, bigarren argitalpenean zera gehitu zuen ohar honetaz: “12.14, nota 38. Para la relación posible entre *barazkari* ‘almuerzo, comida del mediodía’ y *baratze*, sust. verbal de *bara*, part. *baratu*, cf. acaso lat. *apparare*, *parare*” (FHV, 533)].

⁶⁰ *Edu(n)-berri* > **ew.eri*-tik hiatoa hausteko *-g-* batekin **ewgerri* genuenke bientzat; gero, bata (mendebalago) /eu/ diptongoa *u-* bezala tratatzen duen bitartean (cf. *urten* < **ewrten*), besteak (erdialderago) *i-* bezala (cf. *irten* < id eta gogora Lazarragaren *nirteanean*); azkenik, *-i* > *-tu* berrikuntza morfolo-giko ohikoaz landa, *-g-* > *-r-* genuke, *sorotsi-n* (< *so-egotzi*) bezala, hemen aldameneko dardarkariaren eraginak fenomenoaren erraztasuna areagotzen zuelarik.

3. *Ifar* Mitxelenak *ibar/ipar* bikotearekin berdindu zuen,⁶¹ baina nago hori ez dela guztiz zehatza esanahien aldetik: *ifar* ez da inoiz ‘haran’ eta ezta ‘ibar’ ere (berdin esan liteke *ipar*-ez), eta *ibar* ez da ‘mapetan goiko aldea’ ere. *Ibar* < **hur-bar*-etik badator (cf. Lakarra 2002b), iruditzen zait *ibar* eta *ibai*-k duten lotura formalak kontuan harturik, batetik, eta Euskal Herriko geografia fisikoa, bestetik, —hots, bortuak hego aldean,⁶² itsasoa eta lautada kontraktik— **ibar-bar* behar dugula *ifar*-era (eta hortik gero⁶³ *ipar*-era) iristeko, **bar* horrek ez ‘barru’ baizik eta ‘barren’, ‘beheko partea’ esanahi zaharra duelarik, **ubar-bar*-etik **uwahwar*⁶⁴ > **uwahwar* > **ufwar* eta *ifar* genuke.
4. *Zufiri*-ri dagokionez **zubi-hiri*-tik **zuw-hiri* > *zufiri* (cf. *atari*, *elizari* < *ate* + __, *eliza* + __, *FHV* 91); dena den, *zufi/zuhi* *zubi*-ren aldaera dugularik (**zur* + *-bi* > **zuhwi*-tik?), beharbada hobe da *zufi* horri gehitutako *-iri* batean pentsatzea.
5. *Nafar* eta *Nafarroa*-ri buruz esan dezadan hitzok *naba* batekin lotu ohi direla (Mitxelenak 1973: §§463-465). Fonetikoki **nau(a)* + *har(ri)* batekin aski genuke “à la Hualde”, baina ez dakit hori semantikoki egokia litzatekeen eta ezta nola edo zergatik iritsiko ginatkeen **nau* horretara. Aldiz, *ifar*-en kasuan legeza, *nabar* + *-bar* batetik abiatuz, aldaketak testuinguru berbera luke (**bar* + *bar* > **nawahwar* > **nawhwar* > **nafwar* eta *nafar*) semantikoki ere ‘naba azpiko, beheko’ lurraldea genukeelarik; kontua, nola iritsi *nabar* horretara.
6. *Farre* eta *fan*-i dagokienez⁶⁵ **gogo-harre* eta **e-da-non* ezaguna (ik. Lakarra 2006b, 2006c) genituzke. Bigarren honetan *jo(h)an*-era iritsi beharrean **edonan* > **edohan* > **eohan* > **ewhan*⁶⁶ > **efan* > *fan* (edo, agian, **ewhan* > **efan* > *fan*).⁶⁷

Uste dut Hualdek (2006) proposatu *w.h* > *f* aldaketatik abiatutako aurreko etimologiek bermatzen dutela /h/-aren aintzinasuna eta baita haien balio etimologikoa aldarrikatzen ere; orobat, eginkizun dugun euskal hotsen kronologiarako zenbait datu lagungarri eransten dituzte.

⁶¹ Ezaguna da *p/b/f*-tik ateratzen zuen etekina; ikus orain 67. oharra.

⁶² Lakarra (2008c)-n erakutsi nuenez, *hego* **h*₃ > *h*₁ izan liteke: **e-gan-o* (cf. *gain* < **gan-i*) eta hortik **e-gaho* > **hegao* > *hego*.

⁶³ Gogora Mitxelenak (*FHV*, 263-266) *f* > *p* aski berankortzat duela, *flb* txandaketa baino berankortzat nolana ere.

⁶⁴ Ohar bedi, besteren artean, *-r* > *-h* onartzen dudala —hasiera batean, bederen— Igartua (2006)-n aldarrikatzen denaren aurka; esango nuke sortzez *uholde*, *zubaitz* eta beste *hur*, *zur* eta *lur*-en eratorrietako *-h*- lehenengo *-r* horretatik datorrela. Gero, ordea, morfologizatu ondoren, oso logikoa eta erraza litzateke *-h*- eranstea, *-r* inoiz izan ez dutenetan ere. Ikus Lakarra (prest.-5) *larre-hederra*, *on-he-ran* eta beste ezanak.

⁶⁵ Azken biok erakusten dute ez dela guztiz egia hasierako *f*-falta denik, Hualdek (oharkabeen berak aipatzen baitu *farre*) esan bezala. Bidebategi, Hualdek hor diotenaren aurka, ez dirudi mailegu zaharretan [wh-] ahoskatzen zail eta euskaldunek [w-] egingo zutenik (eta hortik *b*-). Izan ere, badirudi mailegu zaharretan latineko *w*-galdu egiten zela: cf. *uescor* > *eskatu*, *uoster* > *esker*, *uexanu* > *ezain*, *uertere* > *ater(i)*, etab.; beraz, latineko jatorriarekin erkatzean maileguetan **w*- > *b*- aurkitzen dugunean aldaketa hori euskarara igaro aurreko maileguetan gertatu bide da.

⁶⁶ Hemen hasten da aldaera hedatuarenakiko bilakabide ezberdina: ... **eohan* > *jo(h)an*.

⁶⁷ Jatorrizko /f/ guztiak [wh] batetik sortuak balira soinu hori hain berankorra litzateke non iruditzen zaidan nekez erabili ahalko litzatekeela [f]/-/b/-/p/ alternantzia AE-ko leherkarien bortitz/ahul sistemaren alde argudiatzeko, Mitxelenak (1951b, 1957a) —beste arrazoi sendo batzuekin batera— egia bezala.

VII. *auben* ez ***afen* baina *alfer* eta *auher*

V. ataleko aipuan, oharkabeen beharbada, Mitxelenak ez du *auben* sartzen *saihets*, *aihen*, *oiher*, *eihar* eta enparatuekin, *-h-* erantsia luketenen zerrendan; egitura berekottzat jo behar dugu nolana ere.⁶⁸ Bestalde, Hualderen **wh > h* bilakabidearen analisia (§VI) *alfer* “mailegu (?)” zalantzazko markarekin hornitzeraino iristen da, gero ez baitu gainerakoekin egin bezala aurreragoko urratsik ematen (**[aβari]*, etab).⁶⁹ Badirudi Hualdek arrazoi izatera —eta han erakutsi uste dugu hainbat datu direla bere alde— *auben* ***afen* bilakatu behar zela, **(g)auhari > afari* egin zen bezala; aldiz, ez da garbi *alfer* batek zer lukeen ikustekorik *wh > f* aldaketarekin, mailegua delarik /f/ berezkoa izan baitezake eta, gainera, ez baita begi bistako nola iritsi zitekeen euskaraz *wh > f* delako hori. Gainera, *alfer*-en aldean *auher* ere badugu Nafarroa Beherean eta Zuberoan.

Lehendabizikoari lotuaz, *auben > **afen* ez bilakatzeko modu bakarra edo *w* edo *h* (nahiz biak) berankorrak izatea da, gutxienez hitz honen kokagune horretan.⁷⁰ Hala izan dadin aukera bat baino gehiago bide da, esaterako, *aw-* < **aCo-* bateatik etortzea (cf. *gaude < gagode*, etab.) eta *-h-* horrekin kontaktuan oso berandu jar-tzea, nahiz *-n-* > *-h-* erregela *wh > f* baino berankorrago delako, nahiz *h* hori *wh > f* erregela pasatu ondoren “erantsi” delako —nahiz eta orain arte (§IV) horrelako “eransketarik” ez aurkitu—, edo are eskubiragotik etorri delako *h-a*, *offende-* > **obeden* > **obenen* > **obehe* > *hoben*-en antzera.⁷¹ Beharbada, azalpenez onartuko ez genukeen bakarra **ahen > auben* proposatzea izango litzateke, *handi > haundi*-en erara (cf. 49. oh.); gogoan izan bedi azkena gipuzkeraz sortua dela inon baino lehen (eta berandu oso, nolana ere), hots *auR-* > *aR-* prozesua aurreratuen zuen lurraldean, erregela bihurtuta gisara.⁷² *Auben*, ordea, Iparraldekoa dugu funtsean⁷³ eta hor ez da bidea prestatuko dion beharrezko bilakabiderik (**auC-* > *aC-*).

⁶⁸ §V-n esandakoaz landa erants bekio ondokoa ere:

Entre vocales son regulares las correspondencias a.-nav. guip. *aien* ‘cepa, sarmiento’, *leio* ‘ventana’, *oial* ‘paño’, *saiets* ‘costado’, pronunciados [*a-jen*], etc.: b.nav. lab. sul. *aihen*, *leiho*, *oibal*, *saihets* (*seibets*). La aspiración en los dialectos vasco-franceses aparece solamente entre la primera y la segunda sílaba. En a.-nav. y guip. la pronunciación de *i* en esa posición es muy aproximadamente la del cast. *y* entre vocales en Castilla la Vieja.

Sin entrar por ahora en la cuestión del carácter secundario o no de la aspiración (vid. para ello 11.11), señalaremos que en la totalidad de los dialectos españoles *j* forma o forma parte de la misma sílaba que la vocal siguiente (*FHV*, 175-176).

Uste dut 11.11 hori akatsa dela eta §V-en testuan nik aipatu 11.10ko pasarteari dagokiola.

⁶⁹ Mitxelenak *FHV*-n garbiri diosku mailegua, dela nondik sortua eta euskarara iritsi baino lehen eta ondoren izandako bilakabidea argitzen ez bada ere.

⁷⁰ *OEH*-k “*auben* (Lar)” eta “*haben* (H[arriet, Maurice])” ere ematen ditu aldaera gisa, ez jakin zenbateko hedadurarekin; bigarrena egiazkoa izatera beste **h₂ > h₁* bat izango genuke, goragoko *haiotz*, *heuskara*, *haitz* edo *hezur* bezala (ikus §SII eta V).

⁷¹ Egia esan, **au.ehVn > auben* **h₃ > h₂* litzateke eta ez **h₃ > h₁* **obehe* > *hoben* bezala; alabaina, *lehoi* ere honelakoa dugunez, badirudi maileguetan gutxi edo asko gertatu zela, nahiz jatorrizko lexikoan ez jazo.

⁷² Antzeko kasuak lirateke *ekendu*, *torri*, *kusi*, etab. esaten duten tokietan (Nafarroan), *lora*, *laba*, etab. *-a + -a* zein *e + -a > -ea* egiten dutenetan (Mendebalean), etab.

⁷³ *OEH* s.u. “Tr. Propio de la tradición septentrional. Entre los suletinos se encuentra sólo en Eguiateguy. Al Sur hay ejs. en K. Etxegarai, D. Agirre, Zaitegi, etc.”. Hasierako dialekto marken artean dagoeneko Azkueregandik datorren (inongo ahozko zein idatzizko lekukotasunik gabe, halere) “G” sartzene dute, baina ez dirudi, oso berandu arte bederen, Larramendiz kanpo inork darabilenik hor.

Nire ustez, *auben*-en distribuzioa kontuan izanik, biarnetik hartutako mai-legu baten aurrean bide gara, seguruenik; ez oso zaharra eta ez oso erabilia Hego-Mendebalean hedaturarik ez izateko edo izan badu ere lekukotasunik ez uzteko (cf. *OEH* s.u.).⁷⁴ Izan ere, hara zer aurkitzen dugun Simin Palayren hiztegian: “*anouï*: v.-Anéantir, exténuer, harasser; *anouï-s*, magrir, s’étioier, venir à rien. En Arm. *anouisi*, -s. *Que soy anouït*, je suis anéanti, recru de fatigue, harassé, rendu; *le-chà las terres anouï-s*, laisser le sol s’épuiser”. Eta Foxenean “*anouï* vb neut. Etre exténué —*Que le deche*” *anouï*, on la laisse se mourir de faim (*I.de*)” eta “*anouit* adj Exténué (Labouheyre), affaibli— *Qu’è anouit de hami*, il est mort de faim (*I.de*)”.

Badirudi, beraz, **anue* > **abuen* gertatu dela noizbait, *-n* > *-h*- eta *-n* batekin;⁷⁵ eta norbaiti berdintsu irudituko bazaio ere, ez da *-h*- izan **au* diptongoaren eskubitara sortu, garatu edo erantsi dena, §I.ean erakutsi ditugun Mitxelenaren /h/-aren lau jatorri etimologikoen barnean modurik ortodoxoenean sortu baita bokalarteko *-n*-batetik. Diptongoa da berria, bada, berria zen bezala (§V) *saihets*, *oiher*, *aiher*, *aihotz*, *eihar* eta, beharbada, gehiagotan. Oraingoan, ordea, *-w*- ez da gehitua edo eskubiko kontsonante sabaikari batetik /i + n/ berranalizatua haietan legez; *auben*-en *-u*- bigarren silabatik igaro da lehendabizikora, *-u.e-* hiato zaharra saihestuaz.⁷⁶ Antzeratsu, bigarren silabatik lehendabizikora igaro diren diptongoen —edo hauen bigarren zatia dituzten hitzen— artean ditugu baita *hausnar* (**bats-naur* < **bats-nabar/labur*) edo *heura/leuregi* (< **herauegi* < **eradun-egi*) ere; ikus Lakarra (2008c).⁷⁷

Alfer (Biz, G, GN, Bazt, L), *alper* (Biz, G, GN), *auber* (BN, Zar, Z), *auger* (Zar), *afer* (Aez), *arpel* (Biz), *aulfer*, *aurer* (Er)... ditugu lekukotuak euskaraz erromantzetiko mailegu batetik. Guztiek lukete zeresana, jakina: *auger* bezalako zerbaitek, demagun, *-h*- desagertu ondokoa behar du, gutxienez K. ondoko bigarren milurtekoa Nafarroa Garaian ere.⁷⁸ Orobat, *auber* batetik ***afer* behar genuen *-h*- gorde zuten euskalkietan eta *-f* dugu izan ere Araba, Bizkaia, Gipuzkoa, Lapurdi nahiz Nafarroa Garaian... baina *-l*- bat tartean, izan ere *-f*- oraingoan maileguak euskarara sartu aurrekoa baitu, ez euskara barnean garatua. Badugu *arpel* ere (ez ***arfel*, aldiz), eta eremu urrikoa izan arren, bere lekukotasuna interesgarri da ozenen bilakabideari dagokionez: begitantzen zait **alfer* > **arper* > *arpel* gertatu dela Bizkaian. Nafarroa Behereko eta Zuberoko *auber* ez da zaharra, alde askotatik: batetik *wh* > *f* egingo zelako noski; bestetik, baina, diptongo horrek gehienbat *ai* eman duelako. Erronkariko forma bitxiak asimilazio eta disimilazio ezberdinetarik datozkigu (Bizkaiko *arpel* legez hein batean) eta kontsonante aurreko soiltzea dugu Aezkoako *afer*.

Aurrekoaren ondoren uler genezake zergatik ez dugun ***afen* eta bai *auben* —edo ez ***lafortz* baizik eta *lauhortz*, *gauherdi*, ez **gafardi* (ikus Lakarra prest.-5)— eta baita non-

⁷⁴ Agud-Tovar s.u. *auen* “Acaso etimol. pop. de *ao* ‘boca’, o bien onomatopeya. *EWBS* lo deriva del lat. *lamentum* (!)”.

⁷⁵ Bi prozesuak batera dira *hebain* edo *habuin* bezalakoetan; ikus Lakarra (2008c) eta hemen 9. oh.

⁷⁶ **abuen* > ***abugen* izan zitekeen beste aterabide bat, *-g-* tartekatuz, §IV-n tratatutako kasuetan bezala; ***abuben* ere (eta hortik *auben* disimilazioarekin) norbaitek aldarrika lezake baina han ikusi dugunez ez da beste *-h*- antihiatikoren arrastorik. 70. oharrean aipatu *haben* ez da ***hauben*, noski.

⁷⁷ Esanahiak denborarekin hurbilduaz joan arren, *auben* (< **inodiare*, frantsesezko *ennuyer* bezala; cf. Rey, s.u.) ez da jatorriari dagokionez *anu* (*egin*), *auno*, *unhatu* eta beste hainbat aldaera dituen hitzaren (< *cauma*, *FHV* 307, oh.) nahasi ahal; ohar bedi bigarrena hedaturaz ere askozaz zabalduagoa dela, hizkuntzan izan duen sarrera zaharragoaren adierazle.

⁷⁸ Ikus lehen atala Mitxelenak lurralde horretarako eman /h/-aren galeraren azalpenaz.

dik datorren *alfer*-en aldaera ugarion artean den erlazioa, bereziki itxuraz hizkera batzuek *VV.VC > VV.hVC eta VV.VC > VV.gVC beste batzuek edo zenbaitek (gehienek) *wh* > *f*egitea (baina *-l* ondotik) eta beste batzuek *wh* gordetzea, goian (§VI) ikusi ditugun *afari*, *nafar*, *ifini* eta bestetan —are euskalki horietan bertan— ikusitakoaren aurka.

VIII. Amaitzeko

Aurreko orrialdeotan zenbait ikertzailek euskal fonologiaren eta lexikoaren birreiraketan eman izan dion baino /h/-ak garrantzi larriagoa duela erakusten saiatu naiz, Lakarra (2008c)-n hasitako bidetik. Bestela esan, “*h* ez-etimologikoak” uste edo esan baino gutxiago direla eta, seguruenik, diren horiek ere, zuzenean edo zeharka, bokalarteko *-n* > *-h*- bilakabide zahar eta zabalari lotuak sortu zirela azken finean.

Aurreko lan horretan erakutsi genuen hitz hasierako *h*- erantsi horietarik asko erabat etimologikoak direla beren sorreraz (*-n* > *-h*-), nahiz eta ezkerretan mugitu dituen erregelak Mitxelena eta gainerakoak desbideratu horren ikerketan, “arrazoi segmentalik” gabe erantsitaz emanaz soilik tokialdatuak zirenak izatez.⁷⁹

Oraingoan batez ere hitz barneko /h/ gutxi batzuek aritu naiz, —ez C+h taldeez edota leherkari hasperenduz, demagun—, *fan* ta *farre*-ren garapenean den (ia) hasierako *h*-ez (§VI) eta *hire/eure* bikotean Mitxelenak faltan boteaz (§III) ere jardun dudan arren.⁸⁰ Uste dut hainbat arrazoi bildu direla /h/ bestelako (ez “gainerako”) kontsonante epentetikoekin —bereziki /-g/-rekin— berdintzearen aurka (§IV), dela batarren eta bestearren fonotaktikari, dela kronologia eta geografia hedadurari dagozkienak; orobat, *-VihV-* hots segidetan *Fonética histórica vasca*-n agertutako susmoaren aurka, ez *-h*- baizik eta *-i-* dela sortu eta hedatu dena baieztatu ahal izan dugu, Mitxelenak (zein enparatuek) ez bezala, ondorio hori laguntzen duen zenbait etimologia bildu ahal izan dugularik (§V); §VI-n Hualdek proposatu /f/ < *w.h* bilakaerak beste zenbait /-h/-ren balio etimologikoa indartzeko duen interesa erakutsi nahi izan dut, hark erabilitako Mitxelenaren etimologiak harago eramanez eta berriak erantsiaz; §VII-n, azkenik, *auhen* zergatik ez den ***afen* bilakatu azaltzen dugu (cf. *auhari* > *afari*) eta baita *alfer*-ekin batera zergatik *auher* eta *auger* ere aurkitzen dugun: Hualderen hipotesia indartua agertzen da, batetik, eta *-w.h-* taldearen kronologia ikertzearen beharra, bestetik.

Egia esan, /h/-aren balio etimologikoaren auziaren zergatia —horren aurkako jarrera, alegia— inoiz baino ilunago eta ahulagoa begitantzen zait, are lan honetan ekarri ahal izan diren aldeko etimologiaren bidezko froga positibo eskas edo ugariagoak kontuan hartu baino lehen ere.⁸¹ Bildu ditudan adabakiek bata bestea sendotzen dute /h/-aren balio horri eusterakoan, baina artean ere bazen kontrako dossierrean hainbat pitzadura larri, haren pisua erabat arintzen zutenak:

⁷⁹ /h/-aren ezkerretzearen —eta *-n*-, *-r*- (> *-R*-) eskubiratzearen— bitartez erro zahar monosilabikoen forma kanonikoa erabat aldatzen da, bisilabo eta trisilaboak sortuz, barneko morfema etenak hautsiz eta forma modernoak bestelako tamaina eta itxura hartuz: lehenagoko gramatikako morfema horiek defuntzionalizatu, higatu eta fosildu egiten dira, erro berri (usuenik zabalagoek) bere barnean hartuz: cf. **e-da-din-o* > *jaio*, **e-lin-o* > *herio*, etab. Ondorioz, esanahiaren lexikalizazioa eta kategoria aldataketak datoz, hortik lehenagoko hitz-familiak hausten eta desagertzen direlarik (ikus Lakarra 2009b).

⁸⁰ Bidenabar, *harotz/arrotx* eta *herio/jario* bikoteetako ezberdintasunaz ikus §II-ren akabuan.

⁸¹ *Contra factum non valet argumentum*, argudioak onak direnean, noski. Ez dut ezagutzen ez onik ez txarrik, ordea, aurkako hurbilketaren alde.

- a) ez da halabeharra fonema horren hedadura bat ez etortzea /g/, /r/ edo beste-lako hiato-aurkako kontsonanteekin, ezta hauek ere bokalarteko /h/-dun oso hitz gutxiren (eskutada baten bai?) alomorfoetan agertzea, eta, areago dena, honelakorik inoiz ere ez gertatzea /h/-a historikoki gorde duten euskalkietan. Zergatik /h/ gainerakoen kide bada?
- b) Ez da ahaztekoa ere DhV eruedetan /h/ Iparralde osoan eta “kontraesanik” gabe azaltzea, hots, hots hori historikoki gorde izan den eremu guztian; ez ote “orokortze” perfektuegia? Bidenabar, horrelakoetan halabeharrez ere ez /g/, ez /r/ ez besterik ez da lekukotzen. Zergatik ez da -*Vig*- talderik (***leigor*, ***saigets*, ***eigar*, etab.) /h/ gabeko euskalkietan baldin eta /g/ = /h/, nahiz eta Iparraldean *leihor* (baita *lehor* ere), *saihets* (eta *sahets*) edo *eihar* (zein *ihar*) lekukotu? Ez ote berdintasun hori ez delako hainbestekoa, batetik, eta -*i*- delako, bestetik, hizkera batzuetan bai eta enparatuetan ez (Ipar nahiz Hego) za-baldu dena?
- c) Akitania, Lerga eta bestelako lekukotasun zaharretarik hasita lekukotzen diren bokalarteko /h/-en artean zergatik ez da antihiatiko seguru bakar bat? Lehen nahiz orain zergatik ez zaigu aurkezten horrelako /h/ bakar baten etimologia ezagunik (eta bai -*i*- eta -*g*-dunen asko)? Zergatik lehen eta orain hainbat *n* (edo *f*) > *h*?

Ez dut, alabaina, ukatu nahi hitz barnean badela arrazoi segmentalik ez duen hasperen alerik, hots, aitzineuskarako inongo fonemaren jarraipen ez denik, dela Mitxelenak lehen eta Hualdek gero aipatu arrazoi morfologikoengatik (*on-herran*, *on-heritzi*, *larre-hederra*),⁸² dela bestelako arrazoi prosodikoengatik edo analogia-motaren baten ondorioz —hots, jatorrizko lexikoak izandako bilakabideen eredura— sortuak. Ordea, hitz hasierako kokagunean legez (ikus §II), egokiago eta emankorrago deritzot birreraketaren aitzinamendurako hurbilketarik hertsiena hartzeari, alegia, -*h*- guztiek dutela edo (guk ikusi ez arren) ukan dutela noizbait hor izateko arrazoiren bat; zehatzago, —besterik erakusten ez den bitartean— arrazoi segmentalen bat, hots, aitzineuskarazko (nahiz hizkuntza emaileko) /h/ edo /n/, /f/⁸³ nahiz horiekin berdindu

⁸² Lakarra (prest.-5)-en honetaz arituko naiz berariaz. Orobat, Lakarra (prest.-3)-n gogo nuke hitz hasieran nahiz barnean /h/ duten hitz sailen azterketaren bitartez datu eta azterbideak erantsi soinu honen bilakabideari.

⁸³ Aurrekoak gogoan, beharbada bostgarren sail bat erantsi beharko litzaioke Mitxelenak (cf. §I) ezarritako euskal /h/ modernoan jatorri etimologikoei: gaskoierazko hitz barneko /h/ (ala /f/?), ik. 38. oh.), alegia. Rohlf's-ek dioskunez (1977: 145-149) “un des traits les plus caractéristiques du domaine gascon est le passage de *f* à *h* aspirée”, hainbat adibide ematen dituelarik, bai hitz hasierarako, bai barnerako eta hemen, nahiz bokal arteko kokagunean, nahiz kontsonante batekin talde eginaz. Hortik, gaztelaniaz bilakabide berak duen baino hedadura handiagoa duela ondorioztatzea, nahiz eta hainbat lurraldetan *h*-ren galera ugari izan.

Oso interesgarria —lan honetan hortik ondorioz atera ez dudan arren—, egile berak 202. oharrean dioskuna ere: “Cette articulation doit être de date assez ancienne, bien que les textes médiévaux écrivent presque toujours *f*. Il s’agit ici évidemment d’une orthographe traditionnelle qui s’explique par l’influence du latin et de la langue littéraire provençale”, Baldinger aipatuaz.

Chambon eta Greub-ek —hainbat zehaztasun eta aitzinamendu egin ondoren— zera ondorioztatzen dute (2002: 486): “4.6. Du point de vue chronologique, on retiendra que le changement [ø] > [h] était en cours avant 511 et qu’il a été partiellement interrompu pendant une période comprise entre 418 et 511. Le traitement /f-/ des emprunts au gotique n’en fournit pas moins un *terminus ad quem* valable pour le dé-

zen beste fonemaren baten (/d/, /r/) jarraitzaile direla. Horrela jokatzeari iruditzen zaitzela modu bakarria aspaldiko alomorfia eta hitz-familia erlazio atzenduak eta denborak ilundu dituen aldaketa fonetikoak gehi horien kronologiak berreskuratzeko.

Izan ere Trasken §I.eko hitzei aldaketa txiki baina erabatekoarekin “With just a tiny handful of possible exceptions, the Basque aspiration IS etymological” esan ahalko genuke, bide hori emankor gertatzen zaigun neurrian euskal fonologia, morfologia eta lexikoaren ikerketan. Kontrako bidea —pentsatzea arrazoi ez-segmentalen-gatik (morfologikoak nahiz bestelakoak) sortu eta hedatu direla hitz barneko /h/-ak (guztiak, gehienak nahiz zaharrenak)— faltsua eta antzua da euskararen historia nahiz historiaurrea birrerakitzerakotan.⁸⁴

Besteren baterako nahi nuke zerbait esan dardarkariz amaitutako erroek hitz eraketan hartzen duten *-h* ezagunaz edo *-h-* horrek konposaketa zaharrenean (hots, osagai monosilaboaren gainean eratuan) *CVC-hVC* ereduak izan zezaketen garrantziaz, etab.⁸⁵ Alabaina, nago bakoitzean premiazkoago bihurtzen dena zera dela, Benvenistek konparatista ororen egiteko nagusitzat ezarri kronologiari heltzea, hain zuzen.⁸⁶

but d'activité de ø-GLOTT, à savoir 511. Cette conclusion corrobore et précise celle de Ronjat (v. ci-dessus §1.1.3.)”. Bidenabar, “Il n'est pas besoin de souligner que cette argumentation est des plus sommaires et des plus faibles” diote egileek (476) Gavelenaz, zeinen ustez bilakabidea x. mendekoa litzatekeen.

⁸⁴ Trasken baieztapen hori (eta hasperenari buruzko ataleko hainbat puntu) lehenagoko Gavelen oihartzun aski garbia dugu:

on pourrait énoncer, non pas avec certitude, mais au moins avec vraisemblance, une théorie d'ensemble sur la genèse d'un très grand nombre d'*h*. On pourrait la formuler de la façon suivante : à un moment donné, dans les dialectes qui pratiquent l'aspiration, il y a eu tendance à intercaler une *h* devant toutes les voyelles qui étaient initiales de syllabe, à moins qu'elles ne fussent précédées d'une pause. Dans le corps des mots, une voyelle pouvait être initiale de syllabe dans deux cas : lorsqu'elle était en hiatus avec une voyelle précédente (...) ou quand la consonne qu'elle suivait était rattachée dans la prononciation à la syllabe antérieure (1920: 475).

Beste une baterako utziko dut hipotesi bitxi baina eraginkor hau bere osoan aztertzea —izan duen botere kutsatzailea ere ukituaz—, funtsean *FHV-z* geroz interes historiografiko hutsa izan beharko lukeen arren. Artean hara hipotesi horren ondorio nagusia:

Si cette hypothèse générale est exacte, on pourra en conclure que *la très grande majorité (sinon la totalité) des h actuelles sont adventices* et ne se sont développées qu'à une époque relativement tardive ; et il devient assez douteux que les dialectes basques espagnols aient jamais possédé aucune aspiration (1920: 478).

Etzana nirea da; ondorenak ere badu garrantzia garaiko filologiaz, ez soilik Luchaire-ren azterketei baina baita Errioxako eta Burgosko lekukotasunei dagokionaz ere.

⁸⁵ Nago ez zaiola eman behar zuen arreta eta azterketa ondoko pasarteari, batez ere etzanean jarri dudanari:

Las fuertes, sordas y plenamente oclusivas, eran aspiradas o no, según la posición. De aquí que, en circunstancias y fecha no exactamente precisables, las aspiradas —o algunas de ellas— llegaron a aflojar la oclusión y terminaron por reducirse a *h* y naturalmente a cero en los dialectos que perdieron la aspiración e incluso en los otros muy a menudo. *Lo más probable es que este proceso se cumpliera no solamente en inicial absoluta, sino también en muchos compuestos y derivados cuando la oclusiva no se apoyaba en una sibilante —o al menos en una consonante— anterior (FLV, 254).*

⁸⁶ Saio berdeegia izan zen (Lakarra 2007c)-koa. Hasperenaren ezkererako mugimenduak alderdi horren egitura eta aldaketan kronologia aztertzen laguntzen gaitu, Lakarra (2008c)-n esaten genuen legez. Orobat, esanguratsua da gertatu diren eta ez diren erorketa eta aldaketei buruz **h₃ > h₂* maileguetan baino ez izana ere. (Lakarra 2008c)-ko §X.ean noizbait garatu nahi genukeen hots-aldaketen kronologiako lanabes gisa biltzen ditugu aurreko ataletan proposatu guztiak. Gehiena da hor ikertzeke dena.

IX. Eranskina. Aztertutako hitzen aurkibidea

-a (III),	bortz (VII),	harma (I),	ibar (II), (III), (VI),	nafar (VI),
adar (V)	deihadar (VI),	harotz (II), (VIII),	idor (II), (III),	Nafarroa (VI),
afari (VI), (VII),		harrapa (I),	ifar (VI),	nagusi (IV),
ageri (V),	edari (VI),	harroka (II),	ifini (VI),	na.u.si (IV),
agiri (IV),	egarri (IV),	haundi (V), (VII),	igerri (IV), (V), (VI),	nigar (V),
ahal (II),	eihar (IV), (V),	hautatu (II),	ihar (IV), (V), (VIII),	
ahate (II), (V),	ekai (II),	hauzi (III),	ilherrri (III),	ohol (II),
ahetz (IV), (V),	ene bada (III),	hauzo (III),	ilhotz (III),	ohore (II), (V),
ahul (IV),	erdi (VII),	hebain (I), (II),	ipar (VI),	oiher (V),
ahutz (V),	erne (V),	hedoi (II), (VII),	izana (III),	on-herran (V),
ai ene (III),	eure (III),	hego (VI),	izter (V),	
aihari (VI),	ezagun (IV),	heren (V)		polita (III),
aiher (V),		herio (I), (II), (VIII),	jagon (IV),	
aihotz (II),	fan (VI),	herri (II),	jaio (VIII),	sabai (V),
alfer (VI), (VII),	farre (VI),	herro (II),	janhari (VI),	sabel (V),
(a)mona (III),		hertz (V),	jardun (VI),	sa(i)hets (V), (VIII),
arraina (III),	gaiherdi (VI),	heuragi (II),	jario (II),	sakon (V),
arrotz (II), (VIII),	gau (VI),	hezkabia (II),	joan (VI),	samur (V),
ater(i) (V),	(g)auhari (VII),	hibai (II), (III),		samin (V),
atzapar (VII),		hidoi (II), (III),	kafia (VI),	sin-hetsi (V),
auben (VII),	-ha (III),	higuin (I), (II)	kedar (V),	sua (III),
auger (VII)	haben (VII),	hire (III),	kelder (V),	
auhen (VII)	habuin (II),	-hiri (VI),	lagun (IV),	ugatz (IV),
auher (VII)	hagin (II), (IV),	hirur (V),	legun (IV),	uholde (VI),
auzi (III),	haiotz (II), (V),	hoben (VII)	leher (V),	ulertu (V), (VI),
auzo (III),	handi (VII)	hodei (I), (II),	lehoi (I),	unai (IV),
azai (II),	*har (erak.) (III),	hogei (II),	leihor (IV), (VIII),	urgatzi (VI),
	haran (II),	hogen (II),	lurra (III),	
barazkari (VI),	haragi (II),	hor-tz (V),		zufi/zuhi (VI),
bazter (V),	harea (I), (II),	hur (III),	nabar (VI),	zufiri (VI),
bellegi (IV),	hari (=hartu) (VI),			zuhaitz (VI),

X. Bibliografia

- Agud, M. & Tovar, M., 1988-1995, *Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca*. ASJU-ren Gehigarriak, Donostia, 7 lib.
- Alvar, M. & Pottier, B., 1981, *Morfología histórica del español*. Gredos, Madril.
- Arbelaiz, J. J., 1978, *Las etimologías vascas en la obra de L. Michelena*. Tolosa, Kardaberatz.
- Artiagoitia, X., P. Goenaga & J. A. Lakarra, 2002 (arg.), *Erramu Boneta. Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*. ASJU-ren Gehigarriak 44.
- Azkarate, M. & P. Altuna, 2001, *Euskal morfologiaren historia*, Mundaiz, Donostia.
- Chambon, J.-P. & Greub, Y., 2002, «Note sur l'âge du (proto)gascon», *RLiR* 66, 473-495.
- Corominas, J. & Pascual, J. A., 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madril, Gredos, 6 lib.
- Coyos, J.-B., 2001, «[Iruzkina] Peillen 1998», *Lapurdum* 6, 391-419.
- , 2006, «L'apport lexical de l'occitan gascon bearnais au basque souletin: recherche des champs conceptuels», *BMBB* 201-223.

- Elordieta, G., inpr., «Euskal azentuaren bilakaera: hipotesiak eta proposamenak». Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarreko (Iruña, 2008/X/6-10) komunikazioa.
- Fernández, B. & I. Laka (arg.), 2006, *Andolin gogoan. Essays in honour of Professor Eguzkitza*, UPV/EHU: Bilbo.
- Foix, Abbé V., 2003 [1885-1932], *Dictionnaire gascon-français. Suivi de son Lexique français-gascon et d'éléments d'un thesaurus gascon*. Presses Universitaires de Bordeaux.
- Gavel, H., 1920, *Éléments de phonétique basque*. Paris (Berrargitalpena RIEV 12).
- Gorrotxategi, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbo, UPV/EHU.
- , 2001, «El área de Bilbao en la Antigüedad», in ZZ.EE., *Bilboren 700. Urteurrena. Hizkuntza gunea*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo: 103-120.
- , 2007, «Las armas de la filología». In Lakarra, Urgell & Gorrotxategi (arg.).
- , 2008a, «Euskara zaharra». Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarreko txostena. Inprimategian.
- , 2008b, *Dictamen de Joaquín Gorrochategui a la Comisión Asesora de la Diputación Foral de Álava sobre los hallazgos epigráficos de Iruña-Veleia (Campanas 2005 y 2006)*. Arabako Foru Aldundiaren web orrian argitaratua.
- & J. A. Lakarra, 1996, «Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco», in F. Villar & J. D. Encarnaçao (arg.), *La Hispania prerromana. VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*. Salamancako Unib. & Coimbrako Unib., Salamanca: 101-145.
- & —, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», in F. Villar & Mª P. Fdez. Álvarez (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca, Unibertsitatea: 407-438.
- Guitier, H., 1989, «Elementos de cronología fonética del vascuence», *ASJU* 23, 797-800.
- Harris, A. C. & Campbell, L., 1995, *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge U. P.
- Hualde, J. I., 1997, «Aitzineuskararen leherkariak», *ASJU* 31: 2, 411-424.
- , 2006, «Laringalak eta euskal azentuaren bilakaera» in Fernández & Laka (arg.), 497-511.
- , 2009, «Acentuación y cronología relativa en la lengua vasca», *Oihenart* 23, 199-217.
- & Gaminde, I., 1997, «Vowel interaction in Basque: a nearly exhaustive catalogue», *ASJU* 31, 211-245.
- , J. A. Lakarra & R. L. Trask, 1995 (arg.), *Towards a history of Basque language*. John Benjamins: Amsterdam-Philadelphia.
- Igartua, I., 2002, «Euskararen hasperena ikuspegi tipologiko eta diakronikotik», in Artiagotia, Goenaga & Lakarra (arg.), 366-389.
- , 2006, «Del origen de la aspiración como elemento morfológico en vasco». In Lakarra & Hualde (arg.), 519-530.
- , 2008a, «La aspiración de origen nasal en la evolución fonética del euskera: un caso de rhinoglotofilia». *ASJU* 42/1.ean argitaratzeko lana.
- , 2008b, «Algún paralelo tipológico más para la *h* vasca de origen nasal», *ASJU* 42/2, inprimategian.
- , 2008c, «Historia abreviada de la aspiración en las lenguas circumpirenaicas». Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra (Iruña). Inprimategian.
- Lakarra, J. A., 1995, «Reconstructing the root in Pre-Proto-Basque», in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 189-206.
- , 1996, «Sobre el europeo antiguo y la reconstrucción del protovasco», *ASJU* 30, 1-70.

- , 2002a, «Ez zirenez: **TVTV eta haren lagunez: I. So bat erro disilabiko kodagabeez». *ASJU*-n argitaratzeko lana.
- , 2002b, «Etymologiae (proto)uasconicae LXV», in Artiagoitia, Goenaga & Lakarra (arg.), 425-442.
- , 2004a, «Etimología y reconstrucción en el campo vasco». In E. Ridruejo (arg.), *Las otras lenguas de España*, Univ. Valladolid, 41-116. Zuzendu eta zabaldua Lakarra (2008a)-n.
- , 2004b, «Bisílabos (¿proto?)vascos». In Lakarra (inprimategian).
- , 2005, «Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco», *Palaeohispanica* 5, 407-470.
- , 2006a, «Protovasco, munda y otros: reconstrucción interna y tipología holística diacrónica», *Oihenart* 21, 299-322.
- , 2006b, «*Jaun* eta *jabe*, *jaio* eta *herio*, *jin* eta *joan*... etimologiaz eta aditz zaharraz». In Fernández & Laka (arg.), 575-611.
- , 2006c, «Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 561-621.
- , 2007a, «Irregularidades radicales y extensiones verbales antiguas». *ASJU*-n argitaratzeko.
- , 2007b, «Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio». Argitaratzeko in Lakarra, Urgell & Gorrotxategi (arg.).
- , 2007c, «Protovasco: reconstrucción, cronología y periodización». Deustuko Unibertsitatean emandako hitzaldia (2007ko urria); UPV/EHUko eskuizkribua.
- , 2008a, «Forma canónica, etimología y reconstrucción en el campo vasco», *ASJU* 37, 261-391.
- , 2008b, «Aitzineuskararen gramatizarantz malkar eta osinetan zehar». In Artiagoitia & Lakarra (arg.), 451-490.
- , 2008c, « $*h_3 > h_p$, $*h_2 > h_1$ eta horiei datzekien zenbait fenomenoz». Baionan CNRS-ek antolatu biltzarreko komunikazioa (XII/12-13). Inprimategian *Lapurdum*-en.
- , 2008d, «Aitzineuskara». Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarraren Aktetan argitaratzeko.
- , 2008e, *Informe sobre supuestas inscripciones eusquéricas de Veleia*. Arabako Foru Aldundiarentzat egindako txostena eta haren web orrian argitaratua.
- , 2009a, «Temas para un prólogo: forma canónica, tipología holística diacrónica y reconstrucción del protovasco», *Oihenart* 23, 277-347.
- , 2009b, «Forma canónica y cambios en la forma canónica en la prehistoria de la lengua vasca». *X. Congreso de Lenguas y Culturas Paleohispánicas* (= *Palaeohispanica* 9).
- , 2009c, «Zergatik ezkerra?». Euskaltzaindiko Sarrera hitzaldia. *Euskera*-n argitaratzeko.
- , 2010, «Ohar etimologikoak *Refranes* y *Sentencias*-eko zenbait hitzez». Inprimategian Omenaldi batean.
- , inprimategian, *Raíz y reconstrucción del protovasco*. *ASJU*-ren Gehigarriak L, Donostia.
- , prest.-1, «600 etimologías y subiendo. Materiales para un diccionario etimológico vasco». Eskuizkribua, UPV/EHU.
- , prest.-2, «Antiguas y nuevas iniciales en (proto)vasco». Eskuizkribua, UPV/EHU.
- , prest.-3, «Fragmentos y forma canónica en (proto)vasco». Eskuizkribua, UPV/EHU.
- , prest.-4, «200 nuevos (antiguos) préstamos latino-románicos: transformaciones estructurales y fonotáctica diacrónica». Eskuizkribua, UPV/EHU.
- , prest.-5, «/h/ konposizioan». Eskuizkribua, UPV/HU.

- , prest.-6, «Oharrak dardarkariez». Eskuizkribua, UPV/EHU.
- & J. I. Hualde (arg.), 2006, *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask* (= *ASJUXL*, 1-2), UPV/EHU, Bilbo.
- , B. Urgell & J. Gorrotxategi (arg.), inprimategian, *K. Mitxelena Katedraren II. Biltzarra (urriak 8-11, Gasteiz)*. UPV/EHU, Gasteiz.
- Lapesa, R., 1961, «Del demostrativo al artículo». Berrarg. in *Estudios de morfosintaxis histórica del español*, R. Cano eta M. Echenique (arg.), Gredos: Madril 2000: 360-387.
- Manterola, J., 2006, «-a euskal artikulu definituaren gainean zenbait ohar». In Lakarra & Hualde (arg.), 651-676.
- , 2008, «Is Basque an agglutinative language?». Santa Barbara Unibertsitateko hitzaldia.
- Martinez, M., 2006, *El consonantismo protovasco*. Doktorego tesia. UPV/EHU.
- , 2008, «Hitz-konposakera euskaraz eta aitzineuskaraz», *ASJU* 37, 2003, 1-84.
- , 2009, «El acento protovasco», *ASJU* 38, 2004, 135-206.
- Mirones Lozano, E., 2009, «*Mehe*: un apellido vasco escrito en aljamía hebraico-navarra», *FLV* 41, 117-123.
- Mitxelena, K., 1950a, «De etimología vasca». Berrarg., *SHLV*, 439-444.
- , 1950b, «De fonética vasca. La aspiración intervocálica». Berrarg., *SHLV*, 190-202.
- , 1951a, «De fonética vasca. La distribución de las oclusivas aspiradas y no aspiradas». Berrarg., *SHLV*, 212-219.
- , 1951b, «La sonorización de las oclusivas iniciales. A propósito de un importante artículo de André Martinet». Berrarg., *SHLV*, 203-211.
- , 1954, «De onomastica aquitana». Berrarg. *Lengua e historia*, Paraninfo: Madril, 409-445.
- , 1957a, «Las antiguas consonantes vascas». Berrarg., *SHLV*, 166-189.
- , 1957b, «Basque et roman». Berrarg. in *SHLV*, 106-115.
- , 1964a, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Ed. Auñamendi. [Berrarg., *SHLV*, 1-73].
- , 1964b, *Textos arcaicos vascos*. Berrarg., *ASJU*-ren Gehigarriak, Donostia 1990.
- , 1973, *Apellidos vascos*. 3. arg. zuzendua, Txertoa: Donostia.
- , 1977 [1961], *Fonética histórica vasca*, 2. arg. zuzendu eta emendatua, *ASJU*-ren Gehigarriak 4, Donostia.
- , 1977b, «Notas sobre compuestos verbales vascos». Berrarg. *Palabras y textos*, UPV/EHU, Bilbo: 311-335.
- , 1979, «La langue ibère». Berrarg., *Lengua e historia*, Paraninfo: Madril, 341-356.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15. Berrarg., *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Bilbo: 35-55.
- , 1987, *Orotariko Euskal Hiztegia-Diccionario general vasco*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, J. A. Lakarra (arg.), *ASJU*-ren Gehigarriak 10, Donostia, 2 lib.
- Palay, S., 1991, *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes*. CNRS Éditions, Paris, 3ème édition complétée.
- Peillen, Tx., 1998, *Les emprunts de la langue basque à l'occitan de Gascogne*. UNED, Madril.
- Peterson, D., 2007, «Toponimia vasca medieval: novedades del Becerro Galicano de San Millán de la Cogolla», *ASJU* 49/1, 289-322.
- Rey, A. (zuz.), 2006, *Dictionnaire historique de la langue française*. Dictionnaires Le Robert, Paris. 3 lib.

- de Rijk, R. P. G., 1970, «Vowel interaction in Biscayan Basque». Berrarg. in id *Selected Writings*, ASJU-ren Gehigarriak, Bilbo-Donostia: 39-53.
- Rohlf, G., 1977, *Le gascon. Études de philologie pyreneenne*. Troisième édition, augmentée. Max Niemeyer. Tübingen.
- Sarasola, I., 1980, «Nire/neure, zure/zeure literatur tradizioan», *Euskera* 25/2, 430-446.
- Straka, G., 1951-54, «Observations sur la chronologie et les dates de quelques modifications phonétiques en roman et en français pré-littéraires», *RLaR* 71, 247-307.
- , 1956, «La dislocation linguistique de la Romania et la formation des langues romanes à la lumière de la chronologie relative des changements phonétiques», *RLR* 20, 249-267.
- Trask, L. R., 1985, «On the reconstruction of Pre-Basque Phonology», in J. L. Melena (arg.), *Symbolae L. Mitxelena*, UPV/EHU, Gasteiz: II, 885-891.
- , 1997, *The history of Basque*. Londres, Routledge.